

Bidrag til opdatering af forvaltningsplan for ulv

Kap. 4: Menneskelige og samfundsmæssige aspekter af ulveforvaltningen i
Danmark

Notat fra DCE - Nationalt Center for Miljø og Energi

Dato: 18. juni 2018

Hans Peter Hansen, Laura Tolnov Clausen og Niels Kanstrup

Institut for Bioscience

Rekvirent:
Miljøstyrelsen
Antal sider: 38

Faglig kommentering:
Aksel Bo Madsen
Kvalitetssikring, centret:
Jesper R. Fredshavn

AARHUS
UNIVERSITET

DCE - NATIONALT CENTER FOR MILJØ OG ENERGI

Tel.: +45 8715 0000
E-mail: dce@au.dk
<http://dce.au.dk>

Indhold

4	Menneskelige og samfundsmæssige aspekter af ulveforvaltningen i Danmark	3
4.1	Ulven i et historisk landskabsmæssigt perspektiv	3
4.2	Ulven i et socioøkonomisk perspektiv	5
4.3	Ulven i et sociopolitisk perspektiv	10
4.4	Modsetninger, dilemmaer og konflikter knyttet til ulvens genindvandring	20
4.5	Referencer	26

4 Menneskelige og samfundsmæssige aspekter af ulveforvaltningen i Danmark

Med ulvens genindvandring til Danmark er et af de store rovdyr tilbage i den danske natur efter 200 års fravær. Med ulven følger en række nye forvaltningsmæssige problemstillinger, som udspringer af mødet mellem mennesker og ulv, såvel som af de mange forskellige opfattelser om den. Hvordan de forvaltningsmæssige problemstillinger håndteres rent praktisk, afhænger ikke mindst af, hvilken forståelsesramme, der anvendes. Hidtil har det meste af den viden, vi har haft om mødet mellem ulve og mennesker, været baseret på forskning og erfaringer fra udlandet. Efter en årrække med ulve i Danmark er vi imidlertid også begyndt, at etablere et dansk erfaringsgrundlag. På baggrund af de hidtidige erfaringer, både i og uden for Danmark, skitseres i dette kapitel nogle forståelsesrammer, der forhåbentlig kan bidrage til fremadrettede løsninger på de udfordringer ulveforvaltningen står overfor i dag og i de kommende år.

Kapitlet sætter ulvens genindvandring til Danmark ind i et historisk, landskabsmæssigt og demografisk perspektiv. Derefter redegøres for de to helt overordnede temaer, som knytter sig til ulvens indvandring og etablering i Danmark, nemlig de socioøkonomiske problemstillinger og de sociopolitiske problemstillinger. Socioøkonomi handler om, hvordan den økonomiske aktivitet påvirker samfundsmæssige forhold, og omvendt, hvordan de samfundsmæssige forhold påvirker økonomien. I forhold til ulvens tilbagevenden handler det eksempelvis om ulvens påvirkning af husdyrproduktionen og turisterhvervet, og dermed af de økonomiske aktiviteter knyttet til disse sektorer. Det handler også om den rekreative anvendelse af naturen, såsom jagt og friluftslivet, samt de heraf afledte økonomiske konsekvenser. Det sociopolitiske handler om politikudviklingen, herunder, hvordan forskellige modsætninger, dilemmaer og konflikter, påvirker legitimiteten af de politiske og forvaltningsmæssige niveauer (Kooiman, 2007). Kapitlet afsluttes med en skitsering af en række mulige værktøjer, som kan tages i anvendelse i den fremtidige forvaltning i forhold til forskellige typer af modsætninger, dilemmaer og konflikter.

4.1 Ulven i et historisk landskabsmæssigt perspektiv

Indledningsvis beskrives de landskabsmæssige og demografiske forandringer i Danmark fra 1700-tallet og frem til i dag, med særlig vægt på ulvenes nutidige forventelige primære habitater i Vest- og Nordjylland. Efterfølgende perspektiveres de historiske danske landskabsforhold i forhold til ulvens udbredelsesområde i Europa.

4.1.1 Fra 1750 til 2000-erne i Danmark

Danmark var i 1700-tallet præget af store åbne områder og meget ringe trædække på grund af århundreders intens udnyttelse af skoven og et højt græsningstryk af husdyr. Store dele af Vest- og Nordjylland var desuden dækket af hedearealer. Folketællingen af 1787 angiver et samlet befolkningstal i Danmark på ca. 842.000, hvoraf 80 % levede i landdistrikterne, flest på øerne og i Østjylland. Der boede ca. 350.000 mennesker i Jylland, heraf ca. 100.000 spredt over det Vest- og Nordjyske landskab på gårde og i landsbyer (Gamborg et al., 2013). Kun en femtedel af jorden i Danmark var i slutningen

af 1700-tallet opdyrket, og langt det meste lå som græsningsarealer eller enge til høslæt og afgræsning. Trods store kvæghold specielt i Østjylland var fåret det dominerende husdyr og samtidig det mest udsatte husdyr for ulveangreb og der estimeres at have været mellem 200.000-400.000 får i slutningen af 1700-tallet, hvor det i 2016 var 147.000 (Danmarks Statistik; Buttenschøn, 2007; Skrubbeltrang, 1938).

Ifølge Danmarks Statistik bor der i dag i Vest- og Nordjylland tilsammen godt 1 mio. mennesker; de fleste i større og mindre byer, men ca. 20 % er bosat i landområderne, dvs. på landet og i mindre bebyggelser op til 199 indbyggere. Befolkningstætheden er ca. 67 indbyggere/km², mens den tilsvarende i 1787 var på ca. 7 indbyggere/km². Vest- og Nordjylland er i dag karakteriseret ved store husdyrhold, i særdeleshed kvæg i vest og svin i nord, samt intensivt drevne jorder, hvoraf størstedelen går til foder til husdyrene. Den overvejende del af landskabet er for længst blevet omlagt til landbrug eller tilplantet med planter for at hindre sandflugt. Det samlede antal får i Vestjylland (landsdel) og i Nordjylland (region) i 2016 var 43.265, fordelt på 26.086 i Vestjylland og 17.179 i Nordjylland (Danmarks Statistik). Dette var en stigning i Vestjylland fra 2014 på lidt over 5.300 får, medens det for Nordjylland var et fald på lidt over 5.500 får. Ser man på det totale antal af bedrifter med får i de to regioner, så var der i 2016 henholdsvis 314 i Vestjylland og 346 i Nordjylland. Antallet af bedrifter inkluderer både får som hobbyvirksomhed og mere kommercielle fårehold. Ændringen i antallet af får i de to regioner afspejles også på bedriftsniveau, hvor der fra 2014 til 2016 var en stigning i antallet af bedrifter i Vestjylland på 79, medens der var et fald på 102 i Nordjylland.

4.1.2 Landskaberne i ulvenes genindvandringsområder

Opdyrkning og tilplantning af heder og overdrev fandt ikke kun sted i Danmark. Gennem de sidste par hundrede år er landbruget blevet intensivt på mange steder i Europa, og nyt land er blevet inddraget. Levende hegn og småskove er etableret for at forhindre sandflugt og har skabt et bedre klima for de dyrkede afgrøder. Tilplantning af store områder til plantager og skove har ændret landskabet markant, fra store åbne vidder til et mere varieret landskab (Gamborg et al., 2013). Dette har skabt gunstige vilkår for bl.a. rådyr og kron-dyr. Øgede fødemængder, eksempelvis vintergrønne marker, kombineret med en regulering af jagten har gjort, at hjortedyrene har spredt sig og mange steder har været i kraftig fremgang.

Kombinationen af flere uforstyrrede områder samt en voksende bestand af byttedyr, har sammen med en øget beskyttelse, generelt skabt gunstige vilkår for ulven i Europa, herunder ikke mindst i Tyskland, Sverige og Rumænien. Mecklenburg-Vorpommern i Tyskland, hvor ulvene inden for de seneste år har etableret sig, er karakteriseret ved en, for Tyskland, lav befolkningstæthed på 72 indbyggere/km² (Gamborg et al., 2013). De områder i Mecklenburg-Vorpommern, hvor ulvene har etableret sig, har typisk en høj skovprocent på 30-40% sammenlignet med 23 % for hele delstaten. Områderne er desuden karakteriseret ved en generel lav trafik-tæthed, få større vejanlæg, en høj bestand af byttedyr som kron-dyr, vildsvin og rådyr samt mindre bestande af dådyr og muflon (Stier & Behl, 2010). Nogle af de samme forhold gør sig gældende i de svenske ulveterritorier. Selvom ulveterritorier ofte inkluderer bebyggede områder, indgår disse som regel ikke som en del af ulvenes aktivitetssområde inden for territoriet.

Ud fra rent landskabelige betragtninger er der formentlig ingen eller kun få områder i Skandinavien, hvor ulve ikke kan eksistere (Karlsson, 2007). I Rumænien, hvor ulven, i modsætning til eksempelvis Danmark, Sverige og Tyskland ikke har været udryddet, findes en tæt bestand i specielt bjergområder med megen skov. I disse områder er der dog også en del husdyr, især får. Tab af husdyr til ulve holdes her nede ved brugen af traditionelle afværgemetoder såsom hyrder og fårehunde samt indhegning af husdyrene om natten.

4.2 Ulven i et socioøkonomisk perspektiv

I dette afsnit gennemgås en række eksempler på nogle af de socioøkonomiske effekter, der er blevet diskuteret og til en vis grad dokumenteret i litteraturen. Socioøkonomiske studier undersøger, hvordan sociale og økonomiske faktorer påvirker hinanden. En del af de samfundsmæssige modsætninger, konflikter og dilemmaer, der knytter sig til ulvens genindvandring til det danske landskab, handler om direkte og indirekte forskydninger i resursefordelingen. I Danmark har der især været fokus på de økonomiske konsekvenser for landbruget, men også på friluftslivet og på ejendomsmarkedet.

4.2.1 Effekter for jordbruget

Når det gælder de socioøkonomiske konsekvenser af ulvens genindvandring, er det først og fremmest tabet af husdyr, der er i fokus. Især fåreholdet er blevet udpeget som det kritisk forhold til ulvens genindvandring (Berger, 2006; Asheim et al., 2004; Ciucci, P. & Boitani, 1998). Generelt udgør husdyr dog kun en relativ lille del af byttedyrene for ulve (Madsen et al., 2013; Graham et al., 2005). Erfaringerne viser, at ved tilkomsten af ulve/flere ulve stiger angrebene i et område, men et til to år efter falder angrebene drastisk grundet etablering af afværgeforanstaltninger. Dette gør sig eksempelvis gældende Brandenburg, hvor man konstaterer, at de fleste skader på husdyr optræder det første år, der er ulve i et område (Land Brandenburg 2018).

I Sverige, hvor den samlede ulvebestand anslås til ca. 430 individer (2016/2017) rapporteres om 117 dræbte, 12 skadede og 26 savnede får som følge af angreb fra ulv i 2017. Desuden rapporteres om angreb på et stykke kvæg (Frank et al. 2018).

I den tyske delstat Sachsen er antallet af skader på husdyr steget i takt med øgningen i ulvebestanden. I 2016 var der 43 angreb med 250 dræbte eller skadede dyr. Antallet af territoriehævdende ulve anslås til 18, og antallet af angreb per ulveflokk har over de senere år ligget ret konstant på 2-3 om året. Kluth & Reinhardt (2011) opgør, at i den tyske delstat Sacheriske Lausitz er der på otte år sket 60 angreb med 231 døde, mistede eller savnede husdyr (får og geder). Ulvebestanden i Sacheriske Lausitz skønnes at have været omtrent 50 individer.

I det nærliggende Brandenburg indvandrede ulven i 2006-2007, og der har siden udviklet sig en bestand på 22 flokke og tre etablerede ulvepar (Land Brandenburg 2018). Fra 2007 til 2018 blev 1015 får, 18 geder, 102 kalve og 134 hegnede dådyr dræbt af ulve.

I Mecklenburg-Vorpommern, hvor ulven genindvandrede i 2006 og hvor der i 2014 konstateredes et kuld hvalpe er det ligeledes får og geder, der bliver angrebet oftest. Fra 2007 til 2016 har der været et stigende antal angreb på husdyr. Samlet er der i 53 angreb blevet dræbt 223 husdyr, og 83 er forsvundet som resultat af ulveangreb.

De tyske statistikker viser, at der for hver ulv i gennemsnit mistes 1-3 husdyr om året. Også i Rumænien, Italien, Spanien og Frankrig, opleves der en periode med relativt høje tab af husdyr, typisk får, når ulve indvandrer til nye områder.

I USA, hvor ulvene ligeledes er genindvandret til nye områder, eksempelvis i den såkaldte Great Lakes Region omkring staterne Washington, Wyoming, Wisconsin og Maine, (Wydeven et al., 2009), er der ofte større vilde områder og længere mellem husdyrholdene i de områder ulvene indvandrer til. Alligevel giver ulven anledning til konflikter, bl.a. pga. husdyrangreb (Gamborg et al., 2013; Ruid, 2009). Eksempelvis blev der i Wisconsin mellem 1976 og 2002 ydet erstatning for tab af husdyr i godt 60 tilfælde – ulvebestanden var i 2002 på godt 320 ulve (Naughton-Treves et al., 2003). Af samme grund indgår beregninger af de estimerede omkostninger, ofte i forvaltningsplaner i USA forud for en reintroduktion af ulve til nye områder (eksempelvis Unsworth et al., 2005).

I de fleste lande er der etableret erstatningsordninger, og de direkte omkostninger til erstatninger giver en indikation på det økonomiske tab for jordbruget. I Sverige udbetaltes i 2015 725.000 SEK i erstatning for ulveangreb på husdyr, hvilket svarer til et beløb på knap 2.000 DKK pr. dyr (Frank et al., 2016). I Mecklenburg-Vorpommern er der i den periode, hvor ulve har eksisteret i delstaten, været 223 angreb på husdyr. Dette har udløst en erstatning på i alt ca. 46.000 Euro, hvilket samlet svarer til ca. 2.500 DKK pr. husdyr (<http://www.wolf-mv.de/>). I Brandenburg, hvor ulven genindvandrede til 2006-2007 og etablerede kobler i 2009, er der i 2017 udbetalt erstatninger for angreb på 693 husdyr med et samlet beløb på 238.000 Euro (Land Brandenburg 2018). ca. 2.500 DKK pr. husdyr. Der er sandsynligvis betydelige variationer i størrelsen af erstatninger med typen af husdyr der er mistet, men det fortæller de fleste kilder ikke meget om, ofte fordi der gives rum for et vis skøn i den konkrete sag. Naughton-Treves et al. (2003) illustrerer denne pointe med eksempler fra Wisconsin, hvor kalve og andre husdyr erstattes med slagteværdien, mens hjortefarmere, der mistede hjorte avlet til troføjagt, opnåede erstatninger på betydeligt højere beløb, op til 30-35.000 DKK/ hjort (Gamborg et al., 2013).

Omkostningerne til forbedret hegning er ikke ubetydelige for den enkelte ejer, hvor etableringen af nye hegn kan koste 50 DKK eller mere pr. meter hegn. Hegn holder i 5-10 år afhængig af pleje og tilsyn. Ulvehegn kræver en lav, nederste strømførende tråd, hvilket medfører ekstra udgifter til løbende tilsyn og slåning. For en indhegning på eksempelvis 10 hektar (der i sommerhalvåret typisk kan bære 20-30 moderfår og 30-40 lam) kan det betyde en omtrentlig ekstra omkostning på skønsmæssigt 5-10.000 DKK/år (Gamborg et al., 2013). Er der 10 sådanne indhegninger i et område med ulve, kan de samlede omkostninger overgå omkostningen ved det direkte tab af husdyr. Det skal bemærkes, at de konkrete omkostninger afhænger af terrænforhold, om det er skov- eller landbrug, jordens beskaffenhed osv.

Når det gælder de danske erfaringer, ved vi at der også her sker ulveangreb på græssende husdyr og at det mest er de mindre husdyr som er udsatte, hvilket i Danmark langt overvejende er får. Der er aktuelt ca. 147.000 får i Danmark, og heraf, som tidligere nævnt, er de ca. 43.000 i Vest- og Nordjylland. Det svarer til en tæthed på knapt 3 dyr/km² (100 ha). Fårehold udgør altså en relativ lille del

af den samlede husdyrproduktion, og langt størstedelen af bedrifterne er hobbybrug. I 2016 var der således 136 bedrifter i Vest- og Nordjylland med mere end 50 får. Ikke desto mindre eksisterer der fårehold i tilstrækkeligt omfang til, at ulveangreb sker, hvilket påfører ejeren et økonomisk tab. Denne risiko forstærkes i det omfang der ikke er etableret en hegningspraksis eller andre foranstaltninger, som er tilpasset risikoen for ulveangreb.

Som i andre lande er der også i Danmark udarbejdet en kompensationsordning ved ulveangreb på husdyr. I perioden 2013-2017 er der udbetalt en samlet erstatning på 181.700 DKK. I 2017, som var det første år med denne mulighed til opsætning af ulvesikret hegn, blev der udbetalt et tilskud på 132.456 DKK. Dertil kommer, at husdyrholdere i områder med en etableret ulvebestand ved gentagne angreb kan få støtte til opsætningen af særlige strømførende hegn, som gør det vanskeligere for ulven at trænge ind til husdyrene. Hvor kompensationen for mistede husdyr og støtte til opsætning af hegn, generelt opfattes som rimelig, også blandt de berørte dyreholdere, ydes der ingen kompensation for den tid, det tager at vedligeholde hegn, eksempelvis slåning af græs eller den tid der måtte gå med at håndtere konsekvenserne af et ulveangreb. Det har desuden vist sig, at krondyr udgør en betydelig skadefaktor på opsatte ulvehegn, hvilket stiller yderligere krav til tilsyn og vedligehold. Der kompenseres heller ikke for det ubehag, som husdyrholdere og deres familier kan opleve ved ulveangreb på deres husdyr, herunder mødet med overlevende husdyr, som er påført skader.

De stressrelaterede effekter på husdyr af ulvens tilstedeværelse, og herunder de eventuelle omkostninger som følge af nedsat reproduktion, mulig nedsat mælkeproduktion eller forringet kødkvalitet er et tema, som i særlig grad har været oppe i den danske ulvedebat. En gennemgang af den internationale litteratur har ikke påvist stressrelaterede produktionsomkostninger (Sunde m. fl., 2017).

Der findes meget lidt viden om potentielle positive økonomiske konsekvenser for landbruget af ulve. I områder af Tyskland, hvor bestanden af vildsvin er til stor gene i landbruget og samtidig vanskelig at regulere tilstrækkeligt hårdt, har ulveprædation været nævnt som en positiv gevinst (Kluth & Reinhardt 2011). Tilsvarende potentielle positive effekter har været nævnt i Danmark i forhold til områder med større hjortedyr (krondyr og dådyr), og hvor hjortedyrene medfører betydelige skader på såvel landbrugsafgrøder som skovbevoksninger.

4.2.2 Effekter for jæger og jagtudlejere

I mange af de områder, hvortil ulve genindvandrer kan dette direkte eller indirekte påvirke jægerne, jagtudlejere og/eller relaterede brancher økonomisk, hvorved der ofte opstår konflikter i forhold til den rekreative jagt (Bisi et al., 2010; Bergman & Åkerberg, 2006). En konkret problemstilling kendt fra andre lande er mistede eller tilskadekomne jagthunde som følge af direkte konfrontationer med ulve. Det gælder eksempelvis i forhold til jagthunde som bruges til bjørnejagt (Naughton- Treves et al., 2003) eller elgjagt (Karlsson, 2007). Der er her tale om jagtformer med løshunde, dvs. hvor hunde i deres søgen efter bjørn eller elg færdes frit over store områder. Veltrænede elg- eller bjørnehunde er ofte særdeles værdifulde. I Sverige dræbte ulve i 2015 14 hunde, mens 14 blev skadet og én bortkom. Dette udløste en erstatning på 516.000 SEK. (Frank et al., 2016). Et flertal af disse er jagthunde taget under jagt, men der er også eksempler på, at hunde tages af ulve tæt på ejendomme.

I Tyskland er der kun få eksempler på tab af hunde til ulve som følge af jagt (Kluth & Reinhardt, 2011), derimod er det mere hyppigt, at vildsvin angriber hunde under jagt (Kanstrup et al., 2009).

En anden problemstilling vedrører effekterne af ulvenes prædation på bytte-dyr som elg og rådyr (Kluth & Reinhardt, 2011; Karlsson, 2007) eller kron-dyr (eksempelvis Wright et al., 2006). Det er her en generel opfattelse, at ulven truer jagten og eventuelle indkomstkilder fra jagt, men de empiriske studier er dog ikke entydige (Stronen et al., 2007, USFWS 2007). Påvirkningen på jagten henføres primært til det vildt, som indgår som ulvens føde, og som potentielt kunne have været jagtobjekt, eller til forandringer i vildtets fordeling i landskabet, eksempelvis ved at nogle vildtarter vil forlade ulvenes kerneområder og fortrække til andre arealer. Det kan betyde, at nogle jægere vil opleve større fald i bestanden af nogle vildtarter end ulveprædationen i sig selv giver anledning til, mens andre vil opleve stigninger. Dermed kan der ske en omfordeling af jagtens værdi, som ikke nødvendigvis udgør en samfundsøkonomisk forandring, men hører til privat- og lokaløkonomiske forandringer (Gamborg et al., 2013).

Madsen et al. (2013) vurderer, at en bestand på 65 ulve i Danmark (Jylland) vil fortære et antal dyr, svarende til 10 % af den årlige afskydning, men vurderer også, at dette ikke samlet set vil reducere den fortsatte vækst i hjortebestandene. Et studie fra Polen viste at ulve i gennemsnit dræbte 63% kron-dyr, 28% vildsvin og 4% rådyr på et 580 km² stort område (Jedrzejewski et al., 2002). Studiet pegede på stor variation i mængden af nedlagt kron-dyr i forhold til om der var meget eller ingen sne. Et nyere studie som undersøgte ulvenes fødefordeling i perioden 2002-2009 i den vestlige og centrale del af Polen, viste en fordeling på 42,8% rådyr, 22,6% vildsvin, 22,2% kron-dyr, 2,7% dådyr, 2,5% harer, 1,4% bæver og 1% hunde og katte (Nowak et al., 2011). Et tilsvarende studie fra Tyskland viste en fødefordeling på 55,3% rådyr, 20,8% kron-dyr og 17,7% vildsvin). Harer og kaniner udgjorde 2,9% af ulvenes føde og husdyr 0,6% (Wagner et al. 2012). Kluth & Reinhardt (2011) anslår, at en flok på 8 ulve årligt æder 400 rådyr, 54 kron-dyr og 100 vildsvin i Sachsen/ Brandenburg områderne. Med et aktivitetsområde på 250 km² (25.000 hektar) giver det 1,6 rådyr, 0,22 kron-dyr og 0,4 vildsvin per 100 hektar.

Noget tyder på, at ulvens effekt på hjortebestande er mindre end jægerne, fordi ulve i højere grad end jægerne selekterer helt unge, samt ældre, svage eller døende individer (Wright et al., 2006). Den typiske jagt har et relativt større fokus på at høste de større og stærkere dyr (Kluth & Reinhardt, 2011; Wright et al., 2006). Ifølge Kluth & Reinhardt (2011) nedlægger jægere på et tilsvarende areal i samme område op til ti gange så mange kron-dyr og vildsvin. Selvom ulvene nedlægger et relativt højt antal rådyr, er jægerne udbytte ikke ændret. Nogle mener, at i områder med lavere vildtbestande er effekterne af ulvens tilstedeværelse større på jagtudbyttet, men dette er endnu ikke undersøgt (Gamborg et al., 2013). Det er dog anerkendt, at ulvene påvirker vildtets adfærd og dermed også fordelingen af vildtet i landskabet, hvilket, som nævnt kan have både positive og negative effekter på jagtens værdi helt lokalt, fx på ejendomsniveau.

I flere lande er ulven i sig selv et jagtobjekt og har derved en potentiel pengeøkonomisk værdi, eksempelvis som jagttrofæ. Dette gør sig gældende i lande

i Østeuropa og i Nordamerika. Efter et midlertidigt stop for licensjagten i Sverige er den genoptaget med henblik på at fastholde vedtagne bestandsmål. I Sverige blev der således i 2018 givet tilladelse til at nedlægge 22 ulve. Hvis der politisk besluttes tilsvarende bestandsmål i Danmark skal der først afklares en række spørgsmål, herunder hvem der skal stå for afskydningen og hvem der skal tilgodeses ved et eventuelt pengeøkonomisk provenu etc.

Der findes i litteraturen ringe viden om de økonomiske effekter på jagtlejen og jagtens værdi af en genindvandring af ulve, men på basis af den eksisterende viden om ulvens prædation kan man foretage nogle estimater. I forbindelse med forskningsprogrammet Vildt & Landskab blev der i årene 2006-2007 indsamlet data over det danske jagtlejemarked med eksempler fra i alt 751 jagtlejeaftaler, der tilsammen dækkede et areal på knap 120.000 hektar ud over landet. Lundhede et al. (2009) opstillede en beregningsmodel, der inkluderer jagtlejens følsomhed over for mængden af vildt der skydes, fordelt på råvildt, kronvildt og småvildt (alt andet inkl. fugle). Ifølge vildtudbyttestatistikken nedlagdes der 5.700 stykker kronvildt i 2011/12 og 60.000 stykker råvildt i regionerne Midt- og Nordjylland (Madsen et al., 2013). Lundhede et al. (2009) viser stor variation i udbyttet pr. hektar over hele landet af de forskellige vildtarter. For eksempel er medianudbyttet af råvildt 4 stk./100 hektar, mens det gennemsnitlige er over 6, hvilket dækker over, at nogle arealer har forholdsvis høje jagtudbytter. Fordi kronvildt er mere ujævnt fordelt i landet er udbyttet for denne art endnu mere varierende på tværs af jagtarealerne. Det betyder, at den relative effekt af ulv på jagtudbytter og jagtlejer vil være geografisk følsom og for nogle lodsejere vil det betyde tab, mens det for andre ikke vil have nogen betydning.

4.2.3 Friluftsliv i øvrigt

Når det gælder ulvens påvirkning af friluftslivet er der både økonomiske omkostninger og gevinster. Fælles for disse er dog, at de er vanskelige at pris-sætte uden grundigere studier. Som beskrevet ovenfor etablerer ulvebestanden sig typisk i områder med relativt lav befolkningstæthed og med lav infrastruktur i form af veje, bebyggelse m.v. I Danmark findes sådanne områder fortrinsvis i Midtjylland og Nordjylland (Madsen et al., 2013). Selvom disse egne er relativt tyndt befolkede, så er skovene også i disse områder genstand for en betydelig rekreativ anvendelse (Jensen, 2003). De store plantagekomplekser omkring Klosterheden og øst for Ulfborg har henholdsvis godt 180.000 og godt 85.000 skovgæster årligt, og de repræsenterer en betydelig velfærdsøkonomisk værdi for befolkningen generelt og for gæster i området specifikt. En omkostning, som først og fremmest rammer de borgere, som lever tæt på ulvenes habitater, er en reduceret rekreativ udnyttelse af visse naturområder på grund af frygt for ulveangreb på mennesker. Studier i både Norge og Danmark har bekræftet, at lokale borgere selv angiver, at de har reduceret deres brug af naturen helt eller delvist i visse områder, fordi de er bange for at møde ulven (Maarbjerg et al., 2018; Hansen, 2017). Omfanget af denne ændrede adfærd er ikke kortlagt, men er på lokalt niveau formentlig betydelig, ikke mindst i Danmark, hvor der ikke har eksisteret større rovdyr de sidste 200 år. En reduceret naturanvendelse kan ses som et tab af et fælles rekreativt gode og dermed også et samfundsøkonomisk tab.

Omvendt er der også indikationer på, at ulvens etablering i Danmark har medført en øget turisme i ulvens habitatområder, bl.a. har lokale borgere rapporteret om en betydelig stigning i turismen som følge af ulvens tilstedevæ-

relse (Maarbjerg, 2018). En del af denne turisme er organiseret, men der kommer også mange besøgende, som på egen hånd forsøger at få et glimt af ulven og/eller dens spor og efterladenskaber. Denne øgede turisme udgør i sig selv et velfærdsgode og dermed en potentiel samfundsøkonomisk gevinst, samtidig med, at den kan medføre en række såkaldte eksternaliteter, dvs. ikke-markedsregulerede omkostninger. Dette sker, dels i forhold til de lokale, som rapporterer om en øget forstyrrelse, bl.a. som følge af, at turisterne forstyrrer ved ikke at tage hensyn til den private ejendomsret og som følge af øget behov for vedligehold, eksempelvis på grund af øgede affaldsmængder i naturen eller skader på eksempelvis hegn. En anden omkostning ved ulveturisme kan være den at ulvene tilvæner sig mennesker og dermed udvikler en adfærd, der er uønsket i lokalområdet.

4.2.4 Ejendomspriser

Det har i andre lande været fremført, at ejendomspriserne kan påvirkes af ulvens tilbagevenden (Peterson et al., 2010). Tilsvarende bekymringer har været fremført i Danmark, men der er ikke foretaget konkrete beregninger på udviklingen af ejendomspriser i ulveområder. Det er dog sandsynligt, at en vedvarende tilstedeværelse af ulv i en eller anden grad vil påvirke ejendomspriserne først og fremmest på de mindre og mellemstore ejendomme. De mindre og mellemstore ejendomme er ofte attraktive for købere med interesse i jagt og/eller hobby/deltidslandbrug og for børnefamilier, som ønsker at tilbyde deres børn en opvækst på landet i naturskønne omgivelser. Begge grupper må antages at være mere tilbageholdende med at investere i ejendomme i områder med ulve. Omvendt er der også eksempler på, at ulvens etablering i et område, som følge af en øget turisme og nye arbejdspladser har medført øgede ejendomspriser (Weiss et al., 2007; Smith et al., 2003; Rasker & Hackman 1996). Desuden vil der måske også være et ejendomsmarked for købere, som måtte ønske at bo tæt på ulvene.

4.2.5 Administrative omkostninger

En anden type omkostning er samfundets administration af ulveforvaltningen, såsom overvågningsprogrammer, forskning og informationskampagner. I Danmark er der, som tidligere nævnt udbetalt kompensation for ulvedræbte husdyr, samt for opsætning af hegn. Desuden er der afsat 1.625.000 DKK til et overvågningsprogram i perioden 2017-2019, og der er i perioden 2016-2018 afsat ca. 1 million DKK på DNA analyser. Der er desuden igangsat et forskningsprojekt omkring GPS-mærkning af udvalgte ulve. Disse tal afspejler dog ikke alle de omkostninger, der er forbundet med administrationen, overvågningen eller forskningen i og omkring ulv. Det samlede beløb til administration og ikke-budgetterede omkostninger til overvågningsprogrammer, forskning og det generelle formidlingsarbejde, må, baseret på erfaringerne fra de øvrige Skandinaviske lande, antages at overstige de direkte omkostninger (Gamborg et al., 2013).

4.3 Ulven i et sociopolitisk perspektiv

Med ulvens indvandring til Danmark er der samtidig opstået en heftig debat om ulvens eksistensberettigelse i landet. Debatten ses både i de trykte og i de elektroniske medier, herunder i radio, tv og på de sociale medier. Hver gang der er nyt om ulvens adfærd, såsom angreb på husdyr, når den observeres tæt på mennesker og boliger, eller i nye områder, når ulvene formerer sig, eller

når ulve rapporteres dødfundne eller ulovlig dræbt, følger en omfattende mediedækning og -debat. Dækningen og debatten dækker spektret fra helt konkrete problemer, som de opleves af mennesker i eller tæt på ulvens lokale habitater, over generelle modsætninger i holdningen til ulven, eller hvad der er sandt og falsk viden om ulven, til både lokal- og landspolitiske udmeldinger om ulvens fremtidige forvaltning. De forskellige aktører i debatten repræsenteres af borgere, forskellige offentlige myndigheder og forskningsinstitutioner, interessegrupper for og i mod ulven organiseret i foreninger og på de sociale medier, samt af politikere på alle niveauer. Politikernes hyppige frivillige eller ufrivillige involvering i debatten afspejler, hvor stærkt politiseret ulveforvaltningen er. Ulven sætter mere end nogen anden vildtart den naturpolitiske dagsorden og indgår hermed i et større sociopolitisk samspil, hvor direkte og indirekte berørte borgeres hverdagsliv, erfaringer og holdninger indgår i en bredere samfundsmæssig debat om naturpolitikken, naturforvaltningens, juraens og videnskabens legitimitet. Dette afsnit ser nærmere på denne sociopolitiske dimension af ulveforvaltningen, herunder de forskellige sociale faktorer, som udgør drivkræfterne for de modsætninger, dilemmaer og konflikter, ulveforvaltningen konfronteres med. Afsnittet er delt i tre hoveddele. Første del ser på de sociale fortællinger og myter om ulven, som indgår i nutidens politiske diskussion om ulven. Anden del ser nærmere på befolkningens generelle holdninger til ulven. Tredje del behandler de udfordringer af legitimiteten, som ulveforvaltningen konfronteres med.

4.3.1 Fortællinger, myter og kommunikation om ulven

En stor del af de konflikter, ulveforvaltningen konfronteres med, handler om forskelle mellem forskellige rationaler, dvs. i forskellige opfattelser af, hvordan 'sandheden' defineres. En videnskabelig sandhed bygger således på nogle helt særlige kriterier, som ikke nødvendigvis er gældende ud fra et hverdagslivsperspektiv. Det betyder, at når planlægnings- eller forvaltningsprocesser, baseres på teknokratiske og/eller videnskabelige rationaler, kan det give anledning til konflikter i forhold til de rationaler, som gør sig gældende i et hverdagslivsperspektiv (Hansen et al., 2016; Hansen & Peterson; 2016; Wilson 1997).

En dominerende og ofte videnskabeligt formuleret fortælling, knytter sig til de positive konsekvenser, som tilstedeværelsen af ulv medfører for naturen. Fortællere for ulvens tilbagekomst lægger i deres argumentation vægt på, at ulven som top-prædator er en gevinst for de økosystemer som ulven bliver en del af. Dermed kan ulven være med til at skabe en bedre og mere biodivers natur (Chapron, G. et al. 2014; Linnell et al., 2013; Ripple, & Beschta, 2011; Licht et al., 2010; Dalerum et al., 2008; Nielsen et al., 2007; Nie 2001). Denne fortælling trækker på videnskabelige referencer og gør brug af videnskabelige argumentationsformer. Et argument er eksempelvis, at ulve fjerner ådsler fra naturen, regulerer bestanden af mindre skadedyr og fjerner svage og døende individer, hvorved ulven kan være med til at etablere en naturlig dynamik og hensigtsmæssig balance i naturen (Hein 2015; Elmhagen, & Rushton, 2007; Ericsson & Heberlein, 2003). Som en del af denne fortælling ses ind imellem fremstillingen af ulven som et billede på noget oprindeligt, autentisk og utæmmet i kontrast til det moderne samfund (Hein 2015; Caluori & Hunziker 2001).

En konkurrerende fortælling knytter sig til de negative konsekvenser af ulvens tilstedeværelse. Det er typisk argumenter om, at ulven reducerer bytte-dyrsmængden, eller at ulve vil dræbe værdifulde trofæbærende dyr og der-

med reducerer jagtmulighederne. En anden 'negativ' fortælling bygger på argumenter om, at lodsejere pålægges et stigende antal regler, at ulven medfører negative ændringer for landbefolkningens levevis, og at de erstatningsordninger, der måtte være/komme, ikke dækker de reelle tab ved at leve med ulve – eksempelvis tab af husdyr (Stier & Behl, 2010; Majic, 2007; Naughton-Treves et al., 2003).

Det er dog ikke nødvendigvis alle argumenter der i snæver forstand er baseret på direkte konsekvensbetragtninger. Således går en anden række af argumenter på, at den reelle diskussion ikke handler om ulven i sig selv, men om eksisterende magtasymmetrier, eksempelvis i form af, at folk i byerne, langt fra væk landet, og dermed fra ulven, tager beslutninger om ulvens tilstedeværelse hen over hovedet på landbefolkningen (Ericsson & Heberlein, 2003; Nie 2001). I den henseende har ulvens tilstedeværelse synliggjort en klassisk byland modsætning, som også kendetegner andre naturforvaltningsområder og som tidligere har spillet en væsentlig rolle for den naturpolitiske dagsorden i Danmark (Jensen & Hansen, 2008). En central drivkraft er her modsætningen mellem de overordnede naturpolitiske målsætninger og den lokale levevis (Kränge & Skogen 2011; Skogen et al. 2008).

Flere undersøgelser har vist, hvordan oplevelsen af manglende lokal deltagelse i forhold til spørgsmål vedrørende ulveforvaltningen og herunder oplevelsen af marginalisering i og omkring beslutningstagningen, har givet anledning til oplevelsen af politisk afmagt lokalt (von Essen 2017; Eriksson 2017; Ratamáki, 2008; Skogen & Thrane 2008; Nie 2001). Denne afmagt kan i sig selv understøtte dannelsen af myter og fortællinger, som går på tværs af de hidtidige dominerende fortællinger som gør sig gældende i offentligheden (von Essen 2017; Theodorakea & von Essen 2016; Bisi et al., 2007). Sådanne nyopståede myter og fortællinger bidrager, dels til at give berørte borgere en anerkendelse, som de ikke umiddelbart kan få i den etablerede offentlige debat, dels til at skaber mening i sammenhænge, som anskuet fra et lokalt perspektiv, er svært håndgribelige. For eksempel viser undersøgelser fra Grækenland, hvordan myten om udsættelse af ulve, fungerer som en måde at håndtere den usikkerhed og trussel, som ulve opleves at have på lokale dyreholderes livsførelse og økonomi (Theodorakea & von Essen 2016). Tilsvarende findes myten, om at ulven ikke er indvandret i Danmark af sig selv, men transporteret ind i landet af mennesker, også i en række andre lande (Linnell et al., 2005). Det samme gælder for myten om at ulvene ikke er rigtige ulve, men hybrider af hunde og ulve, og myterne om, at der er mange flere ulve end forskerne vil indrømme. Sådanne myter fungerer som 'mod-fortællinger' til de herskende naturvidenskabelige fortællinger om de positive konsekvenser ved ulvens tilbagevenden (von Essen 2017; Theodorakea & von Essen; 2016; Skogen et al., 2008; Campion-Vincent 2017).

Kendetegnende ved myterne er, at de dels gør staten til den direkte ansvarlige for den usikre situation, dels tilstræbes fremstillet i samme videnskabelige sprogbrug, som de dominerende fortællinger (von Essen 2017; Theodorakea & von Essen; 2016; Clausen 2002, 2007). I det omfang det er muligt, styrkes myternes sandhedsværdi ofte ved, helt eller delvis, direkte eller indirekte, at hente støtte hos aktører, som besidder en eller anden grad af offentlig autoritet, politisk, kulturelt eller videnskabeligt. Desuden reproduceres og forstærkes de forskellige konkurrerende fortællinger, som vi har set det i ulvedebatten i Danmark, ofte via de sociale medier, hvor de kan fremstilles og gentages mere eller mindre uimodsagt.

Et tema, som har fyldt meget i debatten om ulvene i Danmark er spørgsmålet om ulvens farlighed over for mennesker, ikke mindst i forhold til børn. En fremført forklaring på, at frygten for ulve fylder så meget i debatten, er lokalbefolkningens oplevelse af kontroltab og indblanding udefra (Skogen & Krange 2003; Skogen 2001). Omvendt er det også et spørgsmål, som deler både biologer indbyrdes, interessegrupper og almindelige borgere. Argumenterne i forhold til ulvens farlighed indbefatter en lang række faktorer, såsom statistik, historisk kildemateriale, vildtbiologi, geografi og risikoopfattelse. Litteraturstudier om historiske dokumenterede ulveangreb på mennesker, eksempelvis Linnell et al. (2002), peger på, at risikoen for ulveangreb på mennesker er langt mindre end angreb fra andre rovdyr. I og med at der ikke er erfaringer med andre store rovdyr i Danmark oplever mange i Danmark, at ulven udgør en helt ny og anderledes naturrisiko end vi tidligere har kendt. I Danmark har flere således nedtonet ulvens farlighed ved at påpege, at mennesker udsætter os selv for statistisk langt farligere risici. Den type 'rationelle' argumenter forhindrer dog ikke, at borgernes personlige erfaringer med ulven i dens leveområde, har forstærket debatten om ulvens farlighed, ikke mindst i forhold til børn. Den særlige bekymring blandt forældre bosat i ulveområder har gjort, at forskellige eksperter og forskere har gentaget en række allerede eksisterende anbefalinger for mennesker som bor og færdes i ulvens leveområde (Desholm, 2013). Gentagelsen af disse anbefalinger har dels fået nogle til at hævde, at de bidrager til at overdrive risikoen og til at skabe unødigt frygt, dels fået politikere til at kræve, at kravene for regulering af ulvene lempes, således at ulve, der kommer tæt på mennesker og husdyr, kan skydes uden unødigt bureaukrati og tidsforsinkelse. Forslag om en indhegning af ulvene har også været fremført.

Det skal bemærkes, at selvom det rent analytisk er muligt at adskille forskellige fortællinger om ulven, er der ofte tale om overlap af holdninger og argumenter (Gamborg et al., 2013). Dermed findes fortællingerne sjældent i "rene" versioner, men kan indeholde del-elementer fra hinanden. Både holdninger til ulven og den eksisterende videnskabelige viden om den, hænger sammen med den måde, holdningerne og viden italesættes på – herunder de symboliske og sociopolitiske sammenhænge, hvori ulven indgår (Hein 2015; Robisch, 2009, Ratamäki, 2008). Flere forskere fremhæver de historiske overleveringer som afgørende for nutidens stærkt politiserede og følelsesbetonede ulvedebat (Theodorakea & von Essen; 2016; Boitani 2003; Linnell et al., 2002). Andre fremhæver, at de store rovdyr, herunder ulven, grundlæggende udfordrer menneskers forhold til naturen og eksponere naturens forskellige betydninger for forskellige mennesker (Fox, & Bekoff, 2009; Buller, 2008; Sjölander-Lindqvist, 2008; Fritts, 2003; Kleese, 2002; Kaltenborn et al., 1999). Hvor nogle fremhæver ulvens grundlæggende ret til at eksistere, definerer andre den som et element der forstyrrer menneskers relation til naturen, fordi den påvirker vores etablerede adfærd, naturanvendelse og selvforståelse (Skogen et al., 2013; Liukkonen et al., 2009; Sjölander-Lindqvist, 2008; Bisi et al., 2007; Skogen et al., 2006; Buller, 2004; Skogen og Krange, 2003; Clarke, 1999). Fælles for mange af disse forklaringsmodeller er at tabet af kontrol er noget centralt.

4.3.2 Holdninger og opfattelser til ulven og ulveforvaltningen

Et væsentlig element i debatten om ulvens eksistensberettigelse og forvaltning i Danmark er borgernes holdninger til ulven. Jo flere som støtter det ene eller det andet argument i debatten, jo mere legitimt fremstår det pågældende argument. Af samme grund afspejler debatten ofte et strategisk formål, nemlig at 'vinde' offentligheden, og dermed den ultimativt ansvarlige, over på 'sin

side' (von Essen & Allen, 2017a). Dette kan ske ved at holdninger og forforståelser kommer ud i de trykte og elektroniske medier, ved at de deles på de sociale medier, ved at få forskellige typer af autoriteter til at støtte ens synspunkter, ved at agitere på offentlige møder osv.

Der findes en lang række udenlandske undersøgelser om befolkningens og befolkningsgruppers holdning til store rovdyr generelt, herunder ulv, fra Norge, Sverige, Finland, Letland, Italien, Tyskland, Kroatien, Rumænien, Slovenien, Polen, Schweiz og Frankrig. Disse undersøgelser viser samlet set en generel positiv holdning blandt land- og bybefolkninger til bevarelse af store rovdyr og en mere negativ holdning i de direkte berørte landdistrikter (Linnell, 2013; Peterson et al., 2010). Men, som det bemærkes i adskillige undersøgelser, er folks holdninger komplekse, og holdningerne veksler med den specifikke dyreart og de varierer over tid. Der er desuden en række demografiske variable, som spiller ind og giver anledning til forskelle i svarfordelingerne, i forhold til undersøgelsesens skala og geografiske afgrænsning (Fischer et al., 2010; Ericsson et al., 2006). Alt sammen forhold som gør det vanskeligt at drage entydige konklusioner. Undersøgelser af holdninger i Frankrig og Norge, viser at holdningen til ulv hænger sammen med social stilling, arv og miljø end de reelle skader. En negativ holdning til ulv kan, som tidligere nævnt, være udtryk for en utilfredshed med generelle ændringer i levevilkårene i landdistrikterne (Skogen et al., 2008), og tabet af identitet (Skogen & Thrane, 2007). Således peges der også i nogle undersøgelser på, at konflikter relateret til ulveforvaltning må ses i lyset af større problemstillinger forbundet med usikkerhed for landdistrikternes fremtid og de hertil knyttede værdier og kulturelle praksisformer (von Essen 2017; Eriksson 2017; Nie 2001). Set fra det perspektiv kan ulveforvaltningen bidrage til både faktiske og oplevede restriktioner og begrænsninger for dem, som lever på landet, og er dermed med til at understrege en problematisk udvikling.

Når det gælder kønsafhængige variable viser studier, at kvinder, ældre mennesker, mennesker med en kortere uddannelse generelt er mere negative til at reetablere ulvebestande (Bath, 2009; Skogen & Thrane, 2008; Karlsson & Sjöström, 2007 & 2008; Skogen & Krange, 2003; Kleiven et al., 2003; Williams et al., 2002; Zimmerman et al., 2001). Uddannelse syntes at være den faktor, som mest påvirker borgernes holdninger og svenske undersøgelser viser, at folk, som har viden om ulve, generelt er positive overfor ulve. Undersøgelser viser imidlertid også, at mere information ikke nødvendigvis medfører skift i holdning (Jürgens & Hackett 2017; von Essen 2017; Nie 2001). Der er ofte en stor gruppe, som ikke synes særligt påvirkelige af informationskampagner og som undlader at deltage i offentlige diskussioner (Majic, 2007). Det at nogle ikke deltager i den offentlige debat, tolkes nogle gange som at folk er ligegyldige eller indifferente til forvaltningen (Ericsson & Heberlein, 2003), men det kan også skyldes, at man allerede har gjort sig sin holdning klar, eller modsat, at man er usikker og ikke ønsker at deltage i en debat, som ofte er baseret på en stærk polarisering og domineret af bedreviddende særinteresser og gensidige destruerende strategiske kommunikationsformer (von Essen & Allen, 2017c). Fraværet af deltagelse kan derfor handle om, at deltagelsesformen og den specifikke form for kommunikation ikke er fyldestgørende (Jürgens & Hackett 2017; von Essen 2017; Clausen 2017). En ofte rejst kritik er, at en bagvedliggende præmis for mange offentlige møder, ofte er baseret på en forestilling om, at information til borgerne i sig selv kan ændre disses holdninger til ulv, hvilket ikke er tilfældet (Jürgens & Hackett 2017; von Essen 2017; Nie 2001).

Undersøgelser viser, at en af de mest betydende variabler for positiv holdning overfor ulve er afstand (Zimmerman et al., 2001). Jo længere væk ulvene er, desto mere positiv er borgerne generelt overfor dem og tilsyneladende overskygger afstand andre sociodemografiske variable og tilknytninger til grupper som eksempelvis jægere eller naturfredningsfolk (Karlsson, 2007). Der er ikke i europæisk sammenhæng lavet systematiske, sammenlignende undersøgelser af holdninger til ulv i forhold til geografiske forskelle, eller ændringer over tid efter ulves genindvandring til nye lande/områder, men undersøgelser tyder på, at folk i Centraleuropa er mere negative over for ulv end folk i Sydeuropa (Boitani, 2000). Norske erfaringer viser, at negative holdninger generelt udbredes kraftigt i takt med, at store rovdyr genindvandrer, hvorefter de mindskes, når rovdyrene er etablerede. I Kroatien findes studier der peger på, at yderpunkterne i holdningsspektret, over tid medieres og bliver mere neutrale, derved, at både interessen for at beskytte og for at skyde ulvene mindskes (Majic & Bath 2010; Majic, 2007). I Tyskland er den overvejende del af befolkningen positive over for ulve, og Tyskland regnes for at være det mest positivt indstillede land i verden til ulve (Kluth & Reinhardt, 2007). Debatten i Tyskland er dog blevet skærpet de seneste år og en liberalisering af ulvereguleringen er blevet indskrevet i programmet for regerings-samarbejdet mellem det konservative CDU og det socialdemokratiske SPD i 2018 (CDU 2018).

Forskere har fremhævet, at borgere med en neutral holdning til ulve, også er mere åbne for information end mennesker som er enten meget negative eller meget positive (Troxell et al., 2009; Ericsson & Heberlein, 2003). Denne åbenhed kan dog påvirke holdningerne i begge retninger. Ericsson & Heberlein (2003) beskriver således en case fra Adirondack Mountains (US), hvor en mediekampagne ændrede en generel positiv til neutral holdning til ulve, til at blive overvejende negativ. Mediekampagnen fokuserede i dette tilfælde på, at fremstille genetableringen af en ulvebestand, som et udefra forsøg på at påføre landbefolkningen nogle andre værdier (Sjölander-Lindqvist, 2009; Ericsson & Heberlein, 2003). Det har her været påpeget, at mange landdistrikter er præget af arbejdsløshed, fraflytning, faldende huspriser osv., forhold som er med til at forstærke modviljen mod at blive påført den belastning, som ulven med eller uden rette tilskrives (Ericsson et al. 2008).

Jægerne udgør en central interessegruppe i forbindelse med ulveforvaltningen. Nordamerikanske studier har tidligere vist, at en stor andel af jægerne støtter en genetablering af ulvebestanden (Ericsson & Heberlein 2003). Det omvendte gør sig imidlertid gældende for svenske jægere. En grund kan være, som tidligere nævnt, at de svenske jægere bruger løsgående hunde i jagten, og at der herved er en risiko for at de skades eller omkommer i mødet med ulv. Frygten for, at ulven mindsker den svenske elgbestand er også en medvirkende årsag til jægernes modstand mod ulven (Skonhøft 2006; Ericsson & Heberlein 2003).

Konkrete erfaringer i form af ulveangreb på husdyr, samt ulve tæt på boliger er endnu en faktor som bidrager til at forstærke den negative holdning til ulve (Karlsson & Sjöströms, 2007; Ericsson & Heberlein, 2003). Når det gælder risiko og frygt viser undersøgelser, at holdningen til ulv er mindre positiv sammenlignet med holdningen til andre rovdyr (Kleiven et al., 2004). En stor del af de adspurgte i forskellige undersøgelser udtrykker frygt for ulv, uanset om de bor i byen, i nærheden af ulveområder, har set ulve eller på anden vis været præget af ulv. Norske undersøgelser har vist, at følelsen af usikkerhed stiger, når ulvene er tæt på (Røskaft et al., 2007; Bjerke & Kaltenborg 2000) og flere

undersøgelser peger, som tidligere nævnt på, at frygten for ulve kan stige i forbindelse med en lav eller manglende tillid til myndighederne (Eriksson 2017; Theodorakea & von Essen 2016; Johansson et al., 2012; Skogen & Krange 2003). Fornemmelsen af ikke at blive taget alvorligt og at stå uden for indflydelse på ulveforvaltningen i lokalområdet kan bidrage til oplevelsen af ulve som farlige, ukontrollable og uforudsigelige. Set fra det perspektiv kan en opfattet risiko for at møde ulv være lige så vigtig som ens opfattelse af/holdning til ulv som den reelle risiko (Naughton-Treves et al., 2003). Har man en fornemmelse af, at der er kontrol over situationen med ulve, kan det være med til at give en mere positiv holdning (Bjerke et al., 2000).

Et mindre, kvalitativt studie gennemført i Trysil i Norge i 2015 (Hansen et al., 2017), bekræftede at frygten for ulven, herunder frygten for at der skal ske ens børn noget, er betydelig i ulvens territorier. Samme studie understregede, at mistillid til myndigheder og forskere, manglende information, samt oplevelsen af ikke at blive taget alvorligt og have indflydelse på ulveforvaltningen var knyttet til modstanden mod ulvene. I en svensk undersøgelse gav 25% af respondenterne udtryk for, at de var bange for at møde en ulv i skoven, og procentdelen steg til 36% i områder med ulv (Ericsson et al., 2010). Af de norske resultater fremgår det, at frygt for ulve i forhold til både ens egen og ens families sikkerhed kan relateres snævert til negative holdninger til ulv (Røskaft et al., 2007). Omvendt medfører frygt for ulve ikke nødvendigvis en direkte modstand mod ulve (Røskaft et al., 2003; Zimmerman, 2001).

Undersøgelser i Finland har bekræftet, at offentlighedens holdninger til ulve er påvirkelig af den offentlige debat og særlige begivenheder. Således kobles en fremtrædende jægers selvmord i forbindelse med den finske ulvedebat til en større forbeholdenhed blandt befolkningen som helhed overfor den finske ulveforvaltning (Pohja-Mykrä, 2016). I et større svensk forskningsprojekt om illegal jagt fremgår det, at både en omfattende spørgeskamundersøgelse gennemført blandt svenske jægere og kvalitative studier, at jægerne accept af ulven i den svenske natur er knyttet til, hvordan ulven forvaltes, herunder om den gøres jagtbar (von Essen, 2016).

Trusler om selvtægt og faktisk selvtægt, eksempelvis i form af ulovlig drab på ulve er et udbredt fænomen i lande hvor der findes ulve. En stor del af den unaturlige dødelighed tilskrives i forskellige studier af illegal jagt (Science-Nordic, 2018; Liberg et al., 2011). Dette på trods af, at der er en tendens til at man faktisk undervurderer omfanget af den ulovlige jagt på ulve (Treves, 2017a), Afhængig af hvilken skala, og den specifikke kontekst, varierer den procentuelle ulovlige jagt. I Wisconsin er den ulovlige i perioden 1979-2012 estimeret til 39-45% af ulvedødeligheden (Treves et al., 2017b) og i Sverige skønnes den ulovlige gennemsnitlige afskydning at udgøre op mod 30% (Brottsförebyggande rådet, 2005, 2007). Tilsvarende høje ulovlige afskydningstal findes i andre lande (Liberg, et al., 2011)

Studier udført i Norge og Sverige viser, at der med den omfattende ulovlige jagt på ulv følger en række alvorlige samfundsmæssige udfordringer, Således har det kriminalpræventive råd i Sverige, på svensk det Brottförebyggande Rådet (BRÅ), påpeget, at trusler og hærværk, samt loyalitetskonflikter internt i politiet, er fænomener der følger den ulovlige jagt (Brottförebyggande Rådet, 2007 & 2005). Samtidig har både BRÅ og det føromtalte svenske forskningsprojekt om illegal jagt, påvist, at den ulovlige jagt på ulve er en del af et politisk problem, som ikke kun kan løses politimæssigt, men som kræver politiske og forvaltningsmæssige løsninger (von Essen & Allen, 2015; von Essen et al.,

2014a og 2014b; Brottförebyggande Rådet, 2007 & 2005). I den forstand minder den politisk motiverede ulovlige nedskydning af ulve om civil ulydighed. Til det er det dog værd at bemærke to ting. For det første er civil ulydighed defineret ved at være ikke-voldelig. For det andet er civil ulydighed defineret ved, at lovbryderen står frem (von Essen & Allen, 2017b; von Essen, 2016; von Essen & Allen, 2015). For det andet kan man ikke umiddelbart tage for givet, at ethvert ulovligt drab på ulve udelukkende er politisk motiveret, selvom lovbryderen vælger at neutralisere sin handling som sådan. De faktiske motiver kan være nogle andre, eksempelvis økonomisk vinding i forbindelse med reducerede jagtmuligheder/jagtlejeindtægter. Det som er fælles for selvtægten er, at den im- eller eksplicit understøttes af andre og dermed opleves legitim (Pohja-Mykrä, 2016). En fungerende social kontrol er derfor afgørende for, i hvilken grad selvtægt, eksempelvis i form af ulovlig nedskydning af ulve, opleves som moralsk legitimt. Hvad befolkningen generelt, og især i områder med ulve, mener om ulven, ulveforvaltningen, og - ikke mindst - om selvtægt, er derfor et centralt spørgsmål.

Forskellige studier har undersøgt befolkningens opslutning til ulovlig jagt på store rovdyr, herunder ulve. Et studie i Norge og Sverige viste, at der er stor variation mellem Sverige og Norge i befolkningens accept til ulovlig jagt på store rovdyr. Hvor det i Sverige kun er mellem 3,3 og 4,1 procent af befolkningen som støtter den ulovlige jagt, er det i Norge mellem 12,7 og 5,7 (Gangaas et al., 2013). Undersøgelsen kunne ikke bekræfte at der var en sammenhæng mellem tætheden af rovdyrene og modstanden mod dem, men derimod var der en sammenhæng mellem de konkrete konflikter i forhold til husdyr og jagt. Herved underbygger undersøgelsen andre studier, som viser at det ikke er ulven i sig selv, som giver anledning til modstand mod forvaltningen, men de konkrete afledte konsekvenser af ulvens tilstedeværelse i et givet område. Scenarieundersøgelser i Finland har vis en forståelse for ulovlig jagt på ulv (Pohja-Mykrä & Kurki, 2014). Ser man på holdningen til ulovlig jagt blandt jægerne, viser det tidligere nævnte svenske forskningsprojekt om illegal jagt, at selvom en stor del af jægerne ser ulovlig afskydning af ulv, som et udtryk for afmagt, så anses det ikke at være en acceptabel udtryksform. 73% af jægerne angav således at de ville anmelde det til myndighederne hvis de fik kendskab til ulovlig afskydning af ulve. 20% angav at de ville iværksætte interne sanktioner (Peterson et al., 2018).

Af en Gallupundersøgelse foretaget for Danmarks Naturfredningsforening i 2017 (Gallup for Danmarks Naturfredningsforening, 2017) fremgår det, at knapt halvdelen (45,7%) af de adspurgte fandt det acceptabelt, at der lever ulve i Danmark, mens 19,8% fandt det overvejende acceptabelt. 10,3% svarede hverken eller, hvorimod 10,9 % fandt det overvejende uacceptabelt, 11,1% uacceptabelt og 2,1% svarede ved ikke. Derudover afspejlede undersøgelsen også en række forskelle i svarfordelingen i forhold til køn, alder, politisk ståsted og geografi. Som de udenlandske undersøgelser viste Danmarks Naturfredningsforenings undersøgelse, at kvinderne er mindre positive overfor ulven end mænd, at unge mennesker er mere positive end ældre, og at vælgere, der stemmer til venstre for midten, er mere positive end vælgere, der stemmer til højere for midten. Undersøgelsen bekræftede desuden, at borgere bosat i hovedstaden generelt er mere positive overfor ulven end mennesker bosat udenfor hovedstaden. I samme undersøgelse blev respondenterne spurgt om, hvor trygge de var ved, at der lever ulve i Danmark? Svarfordelingen afspejlede her nogenlunde den samme svarfordeling som i spørgsmålet om accept.

En spørgeskemaundersøgelse (Cleeman & Jensen, 2014; Jensen, 2009) viste, at sammenlignet med andre 'nye' arter i Danmark (bæver, vildsvin, bison og elg) udtrykte de fleste adspurgte negative eller modstræbende holdninger overfor ulv og det fremgik, at 62% af respondenterne ville være bekymret for deres families sikkerhed i og med ulvens tilstedeværelse i den danske natur, og blandt respondenterne i aldersgruppen 21-45 var flere bekymrede sammenlignet med andre aldersgrupper.

I kølvandet på observationen af den såkaldte 'Nordjyske hanulv' (nr. GW781m] blev observeret i Nordjylland i ultimo 2017, blev der i marts 2018 gennemført en undersøgelse i et repræsentativt sammensat panel af 900 nordjyder, det såkaldte Panel Nordjylland (Nordjyske, 2018). Omkring 1/3 angav, at ulven var en berigelse for naturen, mens 41% ikke mente den var en berigelse, 9% angav, at de delvist var uenige i, at ulven var en berigelse af naturen. 38% af de adspurgte angav at de var bange for at færdes i naturen efter ulvens tilbagevenden til Nordjylland, og 10% angav at de havde ændret adfærd. 56% støttede udsagnet om, at lovgivningen bør laves om, så det bliver tilladt at skyde ulven. Et kvalitativt studie gennemført i Vestjylland bekræfter, som studier i andre lande, at borgere tæt på ulvenes leveområde har ændret adfærd, og studiet bekræfter desuden, at det især er kvinderne som udtrykker en ændret adfærd som følge af frygten for ulveangreb. Samme studie bekræftede desuden det tilsvarende studie fra Trysil i Norge, nemlig at mistillid til myndigheder og forskere, manglende information, samt oplevelsen af ikke at blive taget alvorligt og have indflydelse på forvaltningen er stærkt knyttet til utilfredsheden med ulvenes tilstedeværelse.

Når det gælder holdningen til selvtægt i form af ulovlig drab på ulve, er der indtil videre gennemført to studier i Danmark (Højberg et al., 2016.) Det ene studie blev gennemført som en kvantitativ scenarieundersøgelse blandt 1500 lodsejere og viste, at flertallet ikke ville gøre noget hvis en ulv slog sig ned på deres arealer. Dog angav 60% af lodsejerne, at de foretrak ulovlig afskydning af ulvene som en løsning på ulveproblematikken. Studiet viste endvidere, at præferencen for ulovlig drab af ulve var knyttet til faktorer som negative økonomiske konsekvenser af ulvens tilstedeværelse, ulvens negative påvirkning af jagten, ulvens trussel mod menneskers sikkerhed samt mistillid til myndighederne.

Det andet studie var en Megafon måling foretaget i april 2018 på bestilling af TV2 (<http://nyheder.tv2.dk/samfund/2018-04-28-meningsmaaling-ulven-har-flest-venner-i-oest-og-flest-fjender-i-vest>), efter det kom frem, at en ulv fra det første danske ulvekobbel var blevet skudt ulovligt. Målingen viste, at 40 procent af de adspurgte, mente det bør være lovligt at skyde en ulv, hvorimod 44 procent ikke mente det skulle være lovligt.

I et dialogstudie gennemført i Idom og Råstedområdet i Vestjylland hen over efteråret 2017 og de første måneder af 2018 fik en gruppe borgere muligheden for at formulere deres mest centrale kritik af den nuværende ulvesituation, samt formulere forslag til, hvilke temaer den fremtidige forvaltning først og fremmest bør adresseres. Borgerne havde alle det til fælles, at de bor tæt på det første danske ulvekobbel i Stråsø Plantage. Projektet var et pilotprojekt og deltagerantallet var begrænset til ca. 35. Når det alligevel fremhæves her, er det fordi, det er det første konkrete forsøg i Danmark på mere systematisk, i dybden, at belyse direkte ulveberørte lokalsamfunds opfattelser af at bo og leve tæt på ulve. Deltagernes kritik tog afsæt i de erfaringer og den forforståelse som eksisterede i lokalsamfundet og samlede sig i to hovedkategorier:

1) *Frygt, bekymring og personlig sikkerhed*, og 2) *Mistillid til myndigheder og forskning og tilgængelig viden*. (Maarbjerg et al., 2018). De to kritiktemaer afspejlede, ikke blot i overskrifter, men også i indhold, den typiske kritik af ulveforvaltningen, som den kommer til udtryk andre steder i verden.

De forskellige modsætninger og konflikter relateret til ulv og ulveforvaltning, kan kategoriseres i 5 temaer (udviklet efter Gamborg et al., 2013):

- Resurser (Økonomiske og materielle, f.eks. i forhold til husdyr og rekreation.)
- Praxis og procedurer (Lovgivningen og den måde den udøves, f.eks. i form af forvaltning, overvågning og forskning.)
- Kommunikation (Information og dialog, f.eks. i form af oplysning, inddragelse og dialog)
- Viden og erfaring (Forskellige rationaler, f.eks. i form af videnskabelig, teknisk eller hverdagsbaseret viden og erfaring.)
- Normer og værdier (Forskellige etiske og æstetiske syn på naturen og dens anvendelse, f.eks. det nytteprægede, det romantiske, det funktionalistiske og det økologiske).

4.3.3 Ulveforvaltningens legitimitet

Kritikken mod ulvene og ulveforvaltningen kan ses som en del af en naturlig og uproblematisk variation i holdninger og ytringer i en i øvrigt demokratisk politisk debatkultur. Men som det fremgår af holdningsundersøgelserne er det knapt så enkelt. Dels er der som nævnt ofte tale om en kompleks afhængighed mellem holdningerne på den ene side og en række variable på den anden. Blandt disse variable hører temaer som forskning, information, tillid, anerkendelse og muligheden for at komme til orde. Med afsæt i både internationale og danske erfaringer fremgår det, at utilfredsheden med ulveforvaltningen og den stærke polarisering af debatten udgør forvaltningens største udfordring. Ulveforvaltning handler derfor, først og fremmest, om at håndtere den menneskelige faktor (Wilson, 2006). Den stærke polarisering af de forskellige positioner i ulveforvaltningen er i sig selv konflikteskalerende og kan, i yderste konsekvens, munde ud i mere ekstreme og voldelige ytringer, såsom forskellige former for selvtægt, herunder ulovlig drab på ulve og – i visse tilfælde – trusler om fysiske overgreb og faktiske overgreb (Brottsförebyggande rådet, 2007 & 2005). Som afslutning på dette afsnit om ulveforvaltningens sociopolitiske aspekter, skitseres i det følgende ulveforvaltningens udfordringer i et lidt bredere forvaltningsmæssigt perspektiv.

I erkendelse af, at en sikring af forvaltningens legitimitet er en forudsætning for en bæredygtig og fungerende ulveforvaltning (Robbins et al., 2010; Decker, 2006), har man i flere lande søgt at blive mere proaktiv, bl.a. ved at styrke den demokratiske deltagelse i forvaltningen (Pellikka & Sandström, 2011; Sanström & Pellikka, 2008; Treves, 2008). Som svar på konflikteskaleringen etablerede man i 1999 de første regionale rovdyrskomiteer i Finland. Disse havde en konsulterende funktion og bestod af repræsentanter for forskellige organisationer (Ratamáki, 2008). Tilsvarende besluttede man at regionalisere den svenske vildtforvaltning i 2009 og etablerede de såkaldte Viltförvaltningsdelegationer (von Essen & Hansen 2015; Bergliv, 2011; Funne-mark, 2010). Viltförvaltningsdelegationerne består af 13-15 repræsentanter for

jægere, naturbeskyttelsesorganisationer, lodsejere, friluftsanser, politimynderheder etc. Som det var tilfældet i Finland udgør Viltforvaltnings-delegationerne en form for konsulterende instans, hvor forvaltningen gøres til genstand for drøftelser med udvalgte interessenter.

Hverken i Finland eller i Sverige har regionaliseringen af vildtforvaltningen – herunder ulveforvaltningen, haft den store effekt på legitimitetsproblematikken. Ganske vist fremføres det i visse analyser, at konstruktionen er en forbedring af den tidligere mere centraliserede forvaltning (Matti og Sandström, 2013 & 2011). Omvendt er der fortsat en reproduktion af interessenternes strategiske perspektiver på bekostning af et mere alment perspektiv (Hansen & von Essen 2016; von Essen & Hansen, 2015; Hallgren & Westberg, 2015; von Essen, 2012). Dertil kommer, at koblingen mellem de decentrale nye instanser og forvaltningsniveauet, ikke fungerer (Ratamäki, 2008). Nogle undersøgelser peger på, at manglen på politisk anerkendelse og inklusion i den svenske ulveforvaltning, faktisk har forstærket apatien, resignationen og muligvis også illegale ulvedrab (von Essen og Allen 2015). Set i lys halter forvaltningens legitimitet fortsat (Salenvall, 2011). Tilsvarende har forsøg på en inddragelse af offentligheden i ulveforvaltningen i andre lande haft negative konsekvenser, eksempelvis i forsøget med at etablere en ulveforvaltningskomite i Yellowstone, USA (Cinque 2008; Wilson 1997). Den interessentbaserede deltagelsesmodel syntes i praksis ofte at reproducere konflikterne (Graham & Ernstson, 2012; Castro & Nielsen 2001).

Både i Sverige og Finland har man da også forsøgt at introducere nogle bredere deltagelsesformer. Således gennemførte man i Finland i 2004 en landsdækkende dialogproces om den fremtidige ulveforvaltning (Bisi et al., 2007). Initiativet var motiveret af, at den finske ulveforvaltning stort set var ikke fungerende på grund af modstanden og en stor ulovlig afskydning af ulve. Det lykkedes angiveligt at skabe legitimitet omkring processen og i den periode dialogen pågik, blev der ikke konstateret nogle ulovlige drab på ulve. Det er dog stadig omdiskuteret, om dette skyldes dialogprocessen eller andre faktorer. Ud fra tilsvarende motiver som i Finland forsøgte Naturvårdsverket i Sverige i 2010, i forbindelse med en revision af den svenske ulveforvaltningsplan, at skabe muligheden for at etablere lokale dialogprocesser for borgere i ulveområder. Planen var at berøre borgere i en periode på 2 år skulle tilbydes muligheden at udvikle egne forslag til den fremtidige ulveforvaltning (Naturvårdsverket, 2010). Forslagene skulle sidenhen koordineres og danne grundlag for den svenske ulveforvaltning. Forsøget blev dog aldrig gennemført, da forslaget i høringsfasen stødte på modstand fra forskellige særinteresser og fra de regionale myndigheder. I dag arbejdes der i både Finland og Norge på at udvikle nye og bredere deltagelsesformer i Ulveforvaltningen.

4.4 Modsætninger, dilemmaer og konflikter knyttet til ulvens genindvandring

I det foregående er en del af den eksisterende viden og erfaringsgrundlag i forhold til ulveforvaltningen gennemgået, med særligt fokus på de socioøkonomiske og sociopolitiske aspekter. Der findes i litteraturen en del beskrivelser af forskellige forvaltningstiltag og deres konstruktion, men der er ikke mange systematiske evalueringer af tiltagens effekter (Karlsson, 2007). Dette gælder også afværgeforanstaltningers effekter i forhold til husdyr, hvor det er svært at opnå holdbare konklusioner, når ulvenes tilstedeværelse eller angreb ikke er en kontrollerbar variabel. Omvendt findes der flere evalueringer af, hvordan forskellige forvaltningstiltag påvirker forskellige befolkningsgruppers syn på

genindvandringen af ulve. Som afslutning på dette kapitel behandles nu i et mere handlingsorienteret perspektiv mulige løsninger på nogle af de mest fremtrædende udfordringer i forhold til de både socioøkonomiske og de sociopolitiske problematikker.

4.4.1 Socioøkonomi

I litteraturen anbefales tekniske løsninger og afværgeforanstaltninger som relativt billige metoder, når det gælder om at beskytte husdyr mod ulveangreb (Karlsson & Johansson 2010, Rondinini & Boitani 2007, Karlsson 2007; Treves et al., 2004; Treves & Karanth 2003). Det understreges dog også, at ingen afværgeforanstaltninger giver 100% beskyttelse (Reinhardt et al., 2012). Som det er tilfældet i Danmark, er det i flere lande muligt at få hel eller delvis kompensation for omkostninger ved forbedrede hegningsformer og til dels også for vedligeholdelse, akutte skræmmemidler som strimler, bjælder, anskaffelse og anvendelse af vogterhunde etc. Muligheden for kompensation knytter sig i reglen til ret detaljerede krav. Trods omkostningerne har den type afværgeforanstaltninger dog generelt bred opbakning i befolkningen. Tilsvarende findes der i både EU's Habitatdirektiv og i de nationale lovgivninger mulighed for at fjerne ulve, som har mistet deres skyhed, bevæget sig til områder, hvor de ikke er ønsket eller på anden vis vurderes at udgøre et problem. Enkelte lande, eksempelvis USA og Sverige, har forsøgt sig med indfangning af problemulve og genudsat dem andre steder, men dette er i reglen omkostningskrævende og har ofte ikke den ønskede virkning.

I en dansk kontekst er erfaringerne med forebyggende afværgeforanstaltninger endnu ikke evalueret systematisk. De foreløbige erfaringer viser dog, at foranstaltningerne ikke har været uproblematisk. Særligt har hegnsspørgsmålet været genstand for debat. Af forvaltningsplanen fra 2014 fremgår det, at en dyreholder efter vurdering, kan få støtte fra myndighederne til at opsætte hegn omkring sine husdyr. I praksis medførte dette en tidskløft, fordi det først skulle dokumenteres, at der var tale om et ulveangreb, før dyreholderen kunne få støtte til at opsætte hegn. I dag er dette ændret, så der nu ydes tilskud både til ulvehegn og til ulvedræbte får på begrundet mistanke. Problematikken omkring tidsforsinkelsen illustrerer, at det kan være vanskeligt at tage højde for alle faktorer i en ny og uprøvet forvaltningssituation.

Kompensation for skader og økonomiske incitament til bevarelse af dyrelivet er som tidligere nævnt et almindeligt og bredt accepteret styringsredskab til afbødning af konflikter mellem mennesker og rovdyr verden over (Skogen, 2015; Treves et al., 2009; Zabel & Holm-Müller, 2008; Schwerdtner & Gruber, 2007; Montag, 2003; Nyhus et al., 2003). Erstatningsordninger har dermed det dobbelte formål at fjerne eller reducere de fordelingsmæssige effekter af genindvandringen af ulven, således at de fordelingsmæssige effekter ikke bliver en forstærket årsag til konflikt og modvilje i befolkningen. I forhold til det sidste er udtrykket 'paying for tolerance' (betaling for tolerance) (Naughton-Treves et al., 2003) hyppigt anvendt og baserer sig på den forestilling, at erstatninger vil øge tolerancen overfor skader påført af vilde dyr, eksempelvis rovdyr (Ravenelle, J. & Nyhus, P.J. 2017). Der har dog vist sig at være en række udfordringer knyttet til erstatningsordninger. Et problem er, at det kan være svært at afgøre, om et dyr er selvdødt og derefter ædt af hunde, ræve eller ulve, eller om det er dræbt af eksempelvis ulve eller hunde, hvilket har konsekvenser for, om en erstatning er berettiget. Anskuet ud fra forsikringsgivers perspektiv kan en husdyrejer, der finder et delvist fortæret dyr, potentielt have et økonomisk incitament til at anmelde det som ulveangreb. Dette kaldes

på engelsk Moral-Hazard'-problemet. Et tilsvarende problem knytter sig til, om beskyttelsen af husdyrene har et niveau, hvor angreb af ulve eller andre rovdyr er forsøgt forhindret. Ejeren kan således have et økonomisk incitament til ikke at beskytte sine dyr, fordi en erstatnings-værdi af forskellige grunde kan være højere end dyrets produktions- eller handelsværdi. Et andet problem kan være, at der i det konkrete skøn om der er tale om et ulveangreb eller ej, kan være en tendens til, at tvivlen kommer dyreejeren til gode for at undgå en konflikt, således at staten udbetaler mere i erstatning end hvad der er de reelle omkostninger. En alternativ kompensationsmodel er faste kompensationer til husdyravlere i ulveområder baseret på eksempelvis antal ulve og antal husdyr. Sådanne kompensationer kan give ejeren et incitament til at øge beskyttelsen af sine husdyr.

Undersøgelser peger på, at erstatninger ofte ikke kompenserer for de reelle tab – hverken de direkte økonomisk eller det medfølgende ubehag (von Essen 2017; Treves, 2009; Zabel og Holm-Muller, 2008; Schwerdtner and Gruber, 2007). Blandt andet konkluderede en amerikansk undersøgelse fra 2003, at dyreholderne vurderede erstatningerne for dræbte dyr utilstrækkelige, ikke alene på grund af dyrenes økonomiske værdi, men på grund af tidsforbruget og de omkostninger der er forbundet med engagement i dyrene og påvirkningen ved at finde sine husdyr sårede eller dræbt (Naughton-Treves et al., 2003), samt ændringen i rodfæstede kulturelle praksisser (Hiedanpää et al., 2016; Dickman et al., 2011). Tilsvarende argumenter har været fremført i den danske debat. Nogle har argumenteret for, at inddrage de berørte borgere selv i udviklingen, både af forebyggelse- og kompensationsprogrammer (Hiedanpää et al., 2016; Nyhus, 2003).

En del private fåreavlere står for afgræsning med henblik på naturpleje på statens arealer, og flere af de ulveangreb der har fundet sted er netop sket på statsejede arealer. Netop fordi der eksisterer en stor bestand af kron dyr på disse arealer, som vanskeliggør en effektiv hegning, pågår en diskussion om det hensigtsmæssige i at fortsætte afgræsning med får. Argumentet er her, at det kan være bedre at overlade græsningen til kron dyrene og derved spare omkostningerne til opsætning og vedligeholdelse af hegn. Ophør af græsning ved hjælp af får vil medføre en række økonomiske konsekvenser, både for den enkelte fåreavler, som vil miste græsningsarealer, og for staten, som vil opnå både en besparelse og en omkostning. Besparelsen ligger i hegnsudgifter og kompensation til fåreavleren, og omkostningerne kan ligge i behovet for manuel naturpleje i form af slåning eller afbrænding, i det omfang hjortedyrene i de berørte områder ikke er i stand til at afgræsse i ønsket omfang. Der er ikke foretaget økonomiske konsekvensberegninger af et evt. græsningsophør ved hjælp af får og/eller omlægning til anden og mere ulveresistent dyreafgræsning. Der er heller ikke foretaget en samlet evaluering af erfaringerne med den eksisterende danske erstatningsordning.

Visse af de nævnte ikke-prissatte omkostninger, eksempelvis i forhold til ulveturismen, kan formentlig modvirkes ved hjælp af øget og bedre information og ved en bedre organiseret ulveturisme. Ulve- og bjørnesafarier er i andre lande blevet en forretning. I Sverige er det eksempelvis muligt at købe sig plads på kortere eller længere ulvesafarier med overnatning og forskellige grader af forplejning og overnatning. Borgere i ulvens nuværende danske kerneområder har med henvisning til en større lokal accept af ulven foreslået, at de lokalsamfund, som har ulven som nabo, får direkte glæde af et eventuelt provenu fra ulveturisme og/eller en fremtidig jagt på ulve (Maarbjerg et al.,

2018). Det kritiske spørgsmål er imidlertid, hvor stort et besøgstryk, et ulvevir kan holde til, uden at ændre ulvenes adfærd eller bidrage til en uhenigtsmæssig tilvænning til mennesker.

4.4.2 Information

I flere lande, hvortil ulve er genindvandret, er der etableret forskellige former for informationscentre, oprettet hjemmesider og publiceret rapporter og pjecer om ulvene. Karlson (2007) finder en begrænset effekt af information i retning mod accept af ulven. Ericsson & Heberlein (2003) finder derimod, at accept af ulve stiger med informationsniveauet inden for forskellige grupper af befolkningen, men påpeger også, at selv de bedst informerede jægere i Sveriges ulveområder er mere negative end de mindst informerede medlemmer af befolkningen i øvrigt. Ericsson & Heberlein konstaterer også, at mens jægerne som gruppe i 1970'erne var en fortaler for ulvens genetablering, så er de i dag den stærkeste modstandergruppe. Nyere forskning peger på, at modstanden har at gøre med, at informationskampagner udgør den primære kommunikationsstrategi. En svensk undersøgelse viser for eksempel, hvordan oplevelsen af envejsskommunikation og overbringelsen af primært naturvidenskabelige oplysninger omkring ulvens biologi og adfærd blev opfattet som elitært og marginaliserede lokale jægere (von Essen 2017; von Essen et al. 2014). Sammenholdt med oplevelsen af manglende handlingsmuligheder for selv at komme til orde og diskutere de anliggender, som lå jægerne på sinde, og som omhandlede andet og mere end biologiske anliggender, opstod samtidigt oplevelsen af manglende politisk legitimitet. Som tidligere nævnt kan dette lede til dannelsen af modoffentligheder, som kan danne rammen om en polarisering og konflikteskalering.

Lignende erfaringer er gjort i andre lande, hvor det, der fra et overordnet myndighedsperspektiv bliver opfattet som gode hensigter om at oplyse borgerne med henblik på at opnå social accept for ulvens tilstedeværelse ikke har den tiltænkte effekt. Blandt andet viser undersøgelser fra Norge og Frankrig, at den ensidige satsning på sådanne informationstiltag fra lokalt hold er blevet opfattet som "hegemonisk og patroniserende akademisk viden" (Skogen, Mauz & Krange, 2009) og i stedet har bidraget til en konflikteskalering (Arts et al., 2012). Med afsæt i sådanne erfaringer, er en ofte gentaget anbefaling fra forskningen, at der er behov for en anden/supplerende form for kommunikation med et stærkere fokus på dialog og et handlingsorienteret samarbejde mellem myndigheder, eksperter og de mere direkte berørte borgere.

4.4.3 Frygt- og risikohåndtering

Som beskrevet udgør frygten for ulven en betydelig, hvis ikke ligefrem dominerede kilde til frustration og til modstanden mod at skulle leve i nærheden af ulven. I information, inddragelse og etableringen af nogle handlingsmuligheder udgør helt afgørende elementer i en frygt- og risikohåndtering. Dette gælder både i forholdet til den enkeltes håndtering af det potentielle møde med ulven, i forhold til synliggørelsen af de fremtidige perspektiver, samt til samfundets beredskab til håndteringen af såkaldte 'problemulve'.

Som tidligere nævnt har mere eksplicite anvisninger, på hvordan man skal agere hvis man møder en ulv, været efterspurgt af lokale bosat tæt på ulvene. Eksempelvis er bedre informationsmateriale blevet efterspurgt (Maarbjerg, 2018). Det forhold, at spørgsmålet er blevet adresseret har vist sig vigtigt for

de lokale (Aarhus Universitet, 2018). Det samme gælder de helt konkrete udfordringer, som eksempelvis børnefamilier oplever. Spørgsmålet om ulves farlighed i forhold til børn, har i sig selv givet anledning til stor meideopmærksomhed, men uagtet at risikoen for ulveangreb på børn er meget lille, fylder det som tidligere nævnt, meget for de børnefamilier som bor i ulvenes leveområde. I de øvrige Skandinaviske lande tilbydes eksempelvis særlige skoletransport ordninger for børn i visse ulveområder. Herved viser myndighederne, at de tager forældre og børns frygt alvorlig.

I de fleste europæiske genindvandringsområder har myndighederne typisk håndfaste regler for indgreb, hvis en ulv vurderes at udgøre en risiko for mennesker og der er i litteraturen enighed om, at muligheden for regulering ved bortskydning skal være til stede. I praksis har det dog vist sig vanskeligt at formulere en brugbar definition af problemulve. Eksempelvis giver den svenske Jaktförordnings paragraf 28, mulighed for at skyde problemulve, men bevisbyrden ligger på borgeren, som ofte kan have svært ved at bevise, at betingelserne for at benytte nødværgeparagraffen var opfyldt. Dette har ledt til flere retssager og domfældelser for ulovlig drab på ulve. Enkelte af disse domfældelser har skabt stor opstandelse og bidraget til en oplevelse af afmagt og krænkelse (von Essen & Allen, 2015).

Også i Danmark er det muligt at aflive problemulve, men endnu tydeligere retningslinjer omkring definitionen og håndteringen af problemulve er blevet efterlyst. Blandt andet er det argument blevet fremført, at det er for omstændeligt og unødigt bureaukratisk at agere med det nuværende setup, og at fortolkningen af problematiske ulve er meget snæver. Andre har givet udtryk for det hensigtsmæssige i at få klarlagt, på hvilke præmisser ulve bør reguleres, herunder hvornår og på hvilke vilkår og med deltagelse af hvem, en egentlig regulering kan foregå (Maarbjerg et al., 2018).

4.4.4 Legitimitet

Dette ligger, som tidligere nævnt, i forlængelse af en stigende international erkendelse i forhold til naturforvaltningen generelt og ulveforvaltningen specifikt, af, at det er nødvendigt i mindre grad at se borgerne som passive modtagere af information og i højere grad som kritisk-reflekterende aktører, der kan indgå i en erfaringsudveksling med myndigheder og eksperter, og som dermed også udgør en resurse (Horsbøl, 2011; Endres, 2009; Fischer, 2000). I en rapport rekvireret af de svenske myndigheder, udarbejdet i forbindelse med myndighedernes planer om at forynge den svenske ulvebestand i 2010, for at modvirke indavl, blev der på baggrund af et større litteraturstudie, formuleret en række anbefalinger, som sigtede på at styrke forvaltningens legitimitet ved en mere dialogbaseret og kommunikativ tilgang (Peterson et al., 2010). Næsten alle anbefalinger rettede sig mod interaktionen mellem myndigheder og borgere, såsom inddragelsen af borgerne inden endelige beslutning vedtages, en mere aktiv inddragelse af borgerne i forhold til udformningen af den nødvendige infrastruktur og støtte lokalt, etc.

I Norge og Danmark har der været gennemført konkrete og mindre eksperimenter med dialogbaserede deltagelsesmetoder i ulveforvaltningskonteksten. I begge tilfælde blev den kritisk-utopiske dialogmetodik anvendt (Hansen et al., 2016). Metoden lægger op til at undersøge de fælles orienteringer, som deltagere med udgangspunktet i ellers meget forskelligrettede interesser deler, eksempelvis naturen omkring dem og forvaltningen af den. I stedet for

at betragte deltagerne som 'interessenter' med mere eller mindre forudbestemte mærkesager og holdninger, tilstræber dialogmetoden at myndiggøre deltagerne som borgere og herigennem inspirere til en fælles og gensidig ansvarlighed. Yderligere understreges vigtigheden af, at deltagernes hverdagsliv, dvs. deltagernes behov, erfaringer og værdier udgør et væsentligt afsæt for forandring. Disse grundprincipper forstærkes i praksis af nogle simple grundregler og gennem etableringen af et tilnærmelsesvis trygt rum, dvs. et rum, hvor deltagerne i fælleskab og i mindre arbejdsgrupper, i en lystfuld og humoristisk atmosfære, kan formulere deres frustrationer og kritik, samt i fællesskab udvikle mulige løsningsforslag. På baggrund af deltagernes egne problematiseringer og spørgsmål inviteres sidenhen relevante eksperter ind i processen, med det formål at kvalificere deltagernes forslag. Dette gøres ved at bidrage med svar på deltagernes spørgsmål og forslag til, hvordan forskellige ideer kan styrkes og implementeres. Hermed vendes forholdet mellem deltager og eksperter på hovedet i en slags 'omvendt deltagelse'. Hvor det normalt er myndigheder, som - bistået af eksperter - inviterer borgerne til informationsmøder med henblik på overdragelsen af viden, som på forhånd er vurderet relevant, er det i denne model borgerne selv, der inviterer eksperter og myndigheder. I praksis skaber det en gensidig, åben og dynamisk læringsproces, hvor borgere sammen med de indbudte eksperter, kan undersøge drivkræfterne bag, såvel som løsningerne til fælles udfordringer, som eksempelvis ulvens genindvandring.

I forsøget fra Norge var dialogen begrænset til en lille workshop for lokale beboere i området omkring Trysil (Hansen, 2017). Workshoppen tog afsæt i en betændt situation, hvor der i forvejen kørte en sag om omfattende ulovlig jagt på ulv, og hvor hidtidige konfliktløsningsforsøg var slået fejl. Med arrestationen af 12 jægere for organiseret ulovlig jagt på ulve, havde konflikten ikke alene gødet den allerede eksisterende konflikt mellem naturforvaltningen og lokalsamfundet, men havde også genereret en fjendtlig stemning inden for rammerne af lokalsamfundet selv. For at undersøge ulvens sociale betydning for konflikten i lokalsamfundet samt at identificere drivkræfterne bag og mulige løsninger til den verserende konflikt blev der etableret en dialogbaseret workshop, som fulgte principperne skitseret ovenfor. På workshoppen deltog borgere fra lokalsamfundet i bred forstand, herunder også slægtninge til de arresterede. På grund af den følsomme situation blev det besluttet, ikke at fokusere på spørgsmålet om for og imod ulve. I stedet blev vægten lagt på *ulvekonfliktens sociale betydning for borgerne i lokalsamfundet*. Det var altså et for alle genkendeligt tema som blev omdrejningspunktet for mødet. I løbet af workshoppen åbnede deltagerne gradvist op overfor nye løsninger. Den første del af workshoppen gjorde det muligt for deltagerne at udtrykke deres frustrationer med den nuværende situation. Ud over at give et detaljeret indblik i de bagvedliggende drivkræfter for lokalbefolkningens holdninger fremgik det også, at konfliktens primære omdrejningspunkt ikke var ulven, men derimod måden, den blev forvaltet på, uden hensyntagen til de lokale perspektiver. Baseret på sådanne kritikker fik deltagerne mulighed for at fremkomme med alternative løsningsforslag, som blandt andet indbefattede behovet for en ny ulveforvaltningsplan baseret på en mere konstruktiv dialog og deltagelse mellem borgere, myndigheder og eksperter. Selvom eksperimentet var meget begrænset til en enkelt workshop, bekræftede det erfaringen fra lignende dialogprocesser udenfor ulveforvaltningskonteksten, nemlig at det er muligt at bryde med de umiddelbart fastlåste konfliktfyldte positioner (Hansen, et al. 2016). I det pågældende eksempel bragte anerkendelsen af deltagernes hverdagslivsperspektiv og betydningen af de fælles anliggender, dermed ikke alene kontrasterne og konflikterne ind i det lokale offentlige

rum, men synliggjorde også muligheden for at etablere deltagelsesformer og arenaer, der ikke eskalere konflikter, men bidrager med løsninger.

Det tidligere omtalte Projekt Ulvedialog udgjorde et tilsvarende, men udvidet forsøg i en dansk kontekst. Projektet fulgte samme metodiske tilgang som i det norske forsøg, men strakte sig over 7 måneder, fra august 2017-april 2018 (Maarbjerg, 2018). Udgangspunktet for initiativet var som i det norske eksempel en tilspidset konflikt og en konstatering af en lokal mistillid til de videnskabelige fortællinger om ulven, samt til den eksisterende ulveforvaltning. Projektet viste, at borgerne efterspurgte både en viden, nogle tidligere formulerede fremtidsscenerier og et handlingsrum, som forholdt sig til de konkrete oplevede erfaringer fra hverdagen. Det forhold, at alle kom til orde og fik indsigt i hinandens forforståelser, samt det forhold, at borgerne fik mulighed for selv at formulere spørgsmål og diskutere disse med inviterede eksperter, skabte en situation præget af gensidig interesse og tillid. Den bidrog desuden til, at borgere, som ikke traditionelt deltager i debatten, fik en lyst til at deltage, hvilket gjorde, at samtalen blev bredt ud og at flere synspunkter blev gjort til genstand for refleksion.

Den gradvise opbygning af en tillid på tværs af forskellige holdninger til ulven og på tværs af borgere og eksperter, synliggjorde også eksistensen af en stor ambivalens omkring ulven. Denne konstatering står i modsætning til mediernes ofte stærkt polariserede og kategoriske fremstilling af ulvekonflikten. Det forhold, at der ikke var et fælles grundlæggende ønske om, at ulven bare skulle væk, men at det i højere handlede om, hvordan den blev forvaltet, hvor meget plads den blev givet, og hvordan borgerne kunne få en mere reel indflydelse, gav anledning til en vis optimisme. En optimisme som blev forstærket af, at borgerne i projektet fik lejlighed til at præsentere deres egne forslag til den fremtidige ulveforvaltning og efterfølgende diskutere disse, med repræsentanter for Miljøstyrelsen, Naturstyrelsen og repræsentanter for Vildtforvaltningsrådets ulvegruppe (Aarhus Universitet, 2018). Denne optimisme har ført til, at flere af deltagerne har tilkendegivet at de ønsker at fortsætte arbejdet. For udefra kommende kan de lokale borgers frustrationer og behov synes banale, men ubesvaret giver de anledning til oplevelsen af manglende anerkendelse og følgelig modstand og mytedannelser.

4.5 Referencer

Arts, K., Fischer, A., & van der Wal, R. 2012. Common stories of reintroduction: A discourse analysis of documents supporting animal reintroductions to Scotland. *Land Use Policy*, 29, 911–920. doi:10.1016/j.landusepol.2012.01.009

Asheim, L. J., og Mysterud, I. 2004. Economic impact of protected large carnivores on sheep farming in Norway. *Sheep & Goat Research Journal* 19,89-96.

Bath, A. 2009. Working with people to achieve wolf conservation in Europe and North America. I: A new era for wolves and people: wolf recovery, human attitudes, and policy ((red) M. Musiani, L. Boitani & P.C. Paquet), pp. 173-200. University of Calgary Press, Calgary.

Berger, K. M. 2006. Carnivore-livestock conflicts: Effects of subsidized predator control and economic correlates on the sheep industry. *Conservation Biology* 20: 751-61.

- Bergliv, J. 2011. Samförvaltning inom den nya viltförvaltningen? Thesis. Department for Business Administration, Technology and Social Sciences, University of Luleå.
- Bergman, M. og Åkerberg, S. 2006. Moose hunting, forestry, and wolves in Sweden. *Alces*. 42:13-23.
- Bisi, J., Kurki, S., Svensberg, M. og Liukkonen, T. 2007. Human dimensions of wolf (*Canis lupus*) conflicts in Finland. *European Journal of Wildlife Research*. 53:304-314. Springer.
- Bisi, J.; Liukkonen, T.; Mykrä, S.; Pohja-Mykrä, M. & Kurki, S. 2010. The good bad wolf – wolf evaluation reveals the roots of the Finnish wolf conflict, *European Journal of Wildlife Research* October 2010, Volume 56, Issue 5, pp 771–779
- Bjerke & Kaltenborg 2000. Holdninger til ulv. En undersøkelse i Hedmark, Østfold, Oslo og Akershus. NINA Oppdragsmelding, vol. 671, pp. 1-34
- Bjerke, T., Vitterso, J. & Kaltenborn, B.P. 2000. Locus of control and attitudes toward large carnivores. *Psychological Reports* 86: 37-46.
- Boitani, L. 2000. Action Plan for the conservation of the wolves (*Canis lupus*) in Europe. *Nature and environment* No. 113. Council of Europe Publishing.
- Boitani, L., 2003. Wolf conservation and recovery. pp. 317-340 i L. D. Mech og L. Boitani, (red). *Wolves: Behavior, ecology, and conservation*. U of Chicago Press: Chicago. ISBN 0-226-51696-2.
- Brottsförebyggande rådet, 2005. Illegal jakt på rovdjur, En förstudie, Stockholm, Sverige
- Brottsförebyggande rådet, 2007. Illegal jakt på stora rovdjur, Konflikt i laglöst land?, Rapport 2007-22, Stockholm, Sverige
- Buller, H. 2004. Where the wild things are: The evolving iconography of rural fauna. *Journal of Rural Studies* 20, 131-141.
- Buller, H. 2008. Safe from the wolf: biosecurity, biodiversity, and competing philosophies of nature. *Environment and Planning A* 40, 1583-1597.
- Buttenschøn, R.M. 2007. Grasning og hoslat i naturplejen. Miljoministeriet, Skov- og Naturstyrelsen og Center for Skov, Landskab og Planlægning, Københavns Universitet, Horsholm, 2007. 250 s. ill.
- Caluori & Hunziker 2001. Der Wolf: Bedrohung und Lichtgestalt-Deutungsmuster in der Schweizer Bevölkerung. *Forest, Snow, and Landscape Research*, 76, 169-190.
- Castro, A.P., and E. Nielsen. 2001. Indigenous people and co-management: implications for conflict management. *Environmental Science & Policy* 4(4-5): 229-239.

CDU 2018. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. https://www.cdu.de/system/tdf/media/dokumente/koalitionsvertrag_2018.pdf?file=1

Chapron, G. et al. 2014. Recovery of large carnivores in Europe's modern human-dominated landscapes. *Science* 346, 1517-1521. DOI: 10.1126/science.1257553.

Cinque, S. 2008. I Vargens Spår: Myndigheters handlingsutrymme i Förvaltningen av varg. Akademisk avhandling för filosofie doctor CEFOSS och Förvaltningshögskolan. Göteborgs Universitet. Göteborg, Svenska. ISBN 978-91-628-7441-4.

Ciucci, P. og Boitani, L. 1998. Wolf and dog depredation on livestock in central Italy. *Wildlife Society Bulletin*. 26:3, 504-514.

Clarke, T. 1999. Constructing conflict: The functioning of synecdoche in the endangered wolf controversy. *Indigenous Resistance and Persistence*. 14:1, 113-127.

Clausen, L. T. 2002. 'Grønne argumenter og lokal identitet', i Otto, Lene et al. ((red.)) *Folk og Kultur*. Foreningen Danmarks Folkeminder.

Clausen, L. T. 2007. Kampen om å-dalen, i Nielsen, Ivan & Schierup Hans-Henrik ((red.)) *Skjern Å* (Skjern River). Aarhus Universitetsforlag. ISBN: 9788779341753

Clausen, L. T. 2017. No interest in landscape? The art of non-participation in Danish landscape planning, *Landscape Research*, volume 42, 2017 - Issue 4: Political Landscapes, pp 412-423

Cleemann, M.F. & Jensen, F.S. 2014. Er vi bange for ulven, *Videnblad* nr. 04.00-12, Københavns Universitet.

Dalerum, F., Somers, M. J., Kunkel, K. E., og Cameron, E. Z. 2008. The potential for large carnivores to act as biodiversity surrogates in southern Africa. *Biodiversity Conservation*. 17:2939-2949.

Danmarks Statistik, <https://www.dst.dk/da/>

Decker, D. J., Jacobson, C. A., og Brown, T. L. 2006. Situation-specific 'impact dependency' as a determinant of management acceptability: Insights from wolf and grizzly bear management in Alaska. *Wildlife Society Bulletin*. 34:2, 426-432.

Desholm, M. 2013. Vilde ulves farlighed overfor mennesker. - Notat fra DCE - Nationalt Center for Miljø og Energi, Aarhus Universitet. 15 sider.

Dickman, Amy J.; Macdonald, Ewan A. and Macdonald, David W. 2011. A review of financial instruments to pay for predator conservation and encourage human-carnivore coexistence *PNAS* August 23, 2011, vol. 108 (34) 13937-1394.

Elmhagen, B. & Rushton, SP. 2007. Trophic control of mesopredators in terrestrial ecosystems: top-down or bottom-up? - *Ecological Letters* 10: 197-206.

Endres, D. 2009. Science and Public Participation: An Analysis of Public Scientific Argument in the Yucca Mountain Controversy, *Environmental Communication*, Volume 3, 2009 - Issue 1, pp 49-75.

Ericsson, G. og Heberlein, T. A. 2003. Attitudes of hunters, locals, and the general public in Sweden now that the wolves are back. *Biological Conservation*. 111:149-159.

Ericsson, G., Bostedt, G. og Kindberg, J. 2008. Wolves as a symbol of people's willingness to pay for large carnivore conservation. *Society and Natural Resources*. 21:4, 294-309.

Ericsson, G., Sandström, C., Kindberg, J. & Støen, O. 2010. Om svenskars rädsla för stora rovdjur, älg och vildsvin, Institutionen för vilt, fisk och miljö, SLU, Umeå, Sweden.

Ericsson, G., Sandström, C., og Bostedt, G. 2006. The problem of spatial scale when studying the human dimensions of natural resource conflict: humans and wolves in Sweden. *International Journal of Biodiversity Science and Management*. 2:343-349.

Eriksson, M. 2017. Political Alienation, Rurality and the Symbolic Role of Swedish Wolf Policy. *Society & Natural Resources*, 30:11, 1374-1388

Fischer, A., Langers, F., Friedl, B., Geamana, N., Skogen, K. 2010. Mental representations of animal and plant species in their social contexts: Results from a survey across Europe. *Journal of Environmental Psychology*

Fox, C. H., og Bekoff, M. 2009. Ethical reflections on wolf recovery and conservation: A practical approach for making room for wolves, pp. 117-139 i M. Musiani, L. Boitani og P. C. Paquet, (red)., *A new era for wolves and people: Wolf recovery, human attitudes, and policy*. University of Calgary Press, Calgary, Alberta, Canada. ISBN 978 1 55238 270 7.

Frank, J.; Månsson, J. & Höglund, L. 2018. Viltskadestatistik 2017. Skador av fredat vilt på tamdjur, hundar och gröda. Rapport från Viltskadecenter, SLU 2018-1, Sveriges Lantbruksuniversitet

Frank, J.; Månsson, J. & Zetterberg, A.. 2016. Viltskadestatistik 2015. Skador av fredat vilt på tamdjur, hundar och gröda. Rapport från Viltskadecenter, SLU 2016-1, Sveriges Lantbruksuniversitet

Fritts, S.H.; Stephenson, R.O.; Hayes, R.D. & Boitani, L. 2003. Wolves and humans, pp. 289-316 i L. D. Mech og L. Boitani, (red). *Wolves: Behavior, ecology, and conservation*. University of Chicago Press: Chicago, USA. ISBN 0-226-51696-2.

Funnemark, O. 2010. Demokratisk Samhällsstyrning? om governance och den regionaliserade rovdjursförvaltningen, M.Sc. thesis. Förvaltningskolan, Gothenberg: Gothenberg University.

Gallup for Danmarks Naturfredningsforening, 2017, <http://www.dn.dk/media/23680/gallup-om-ulve.pdf>

Gangaas K.E., Kaltenborn, B.P., Andreassen, H.P. 2013. Geo-Spatial Aspects of Acceptance of Illegal Hunting of Large Carnivores in Scandinavia. PLoS ONE 8(7): e68849. doi:10.1371/journal.pone.0068849

Gamborg, C.; Vogdrup-Schmidt, M. & Thorsen, B.J. 2013. Socioøkonomiske aspekter af genindvandring af ulv i Danmark, IFRO Rapport 226, Københavns Universitet.

Graham, K., Beckerman, A. P., og Thirgood, S. 2005. Human-predator-prey conflicts: ecological correlates, prey losses and patterns of management. *Biological Conservation*. 122:159-171.

Graham, M., and H. Ernstson. 2012. Co-management at the fringes: examining stakeholder perspectives at Macassar Dunes, Cape Town, South Africa – at the Intersection of high biodiversity, urban poverty, and inequality. *Ecology and Society* 17(3): 34.

Hallgren, L., and L. Westberg. 2014. Adaptive management? Observations of knowledge coordination in the communication practice of Swedish game management. *Journal of Wildlife Biology*. *Wildlife Biology* 21: pp 165–174.

Hansen, H. P. Nielsen, B; Skriskandarajah, N & . Gunnarsson, E. (Ed.) 2016. *Commons, Sustainability, Democratization: Action research and the Basic Renewal of Society*, Routledge

Hansen, H.P. & Peterson, T.R. 2016 *Dialogue for Nature Conservation: Attempting to Construct an Inclusive Environmental Policy Community in Sweden* in Peterson, T.R. et al. ((red)) *Environmental Communication and Community: Constructive and destructive dynamics of social transformation*, Routledge. ISBN 978-1-138-91386-8

Hansen, H.P. 2017. Case description for the 12th International Conference of the European Society for Ecological Economics - The potential for change processes in the Context of Community based Defiance- The case of public wolf resistance in Norway. Arbejdsrapport.

Hansen, H.P. von Essen, Erica, & Srisandarajah, Nadarajah N. 2016. Citizens, Values and Experts. Stakeholders and the Inveigling Factor of Participatory Democracy. In *Commons, Sustainability, Democratization. Action Research and the Basic Renewal of Society*. Pp. 113-138

Hein, N. 2015. *Ulv! Dyret-Myten-Fremtiden*. Gyldendal.

Hiedanpää J, Kalliolevo H, Salo M, Pellikka J, Luoma M (2016) Payments for Improved Ecostructure (PIE): Funding for the Coexistence of Humans and Wolves in Finland. *Environmental Management* 58: 518-533.

<http://nyheder.tv2.dk/samfund/2018-04-28-meningsmaaling-ulven-har-flest-venner-i-oest-og-flest-fjender-i-vest>

<http://www.wolfsregion-lausitz.de>

<http://www.wolf-mv.de/>

Højberg, P.L.; Nielsen, M.R. & Jacobsen, J.B. 2016. Fear, economic consequences, hunting competition, and distrust of authorities determine preferences for illegal lethal actions against gray wolves (*Canis lupus*): a choice experiment among landowners in Jutland, Denmark, *Crime, Law and Social Change*, Volume 67, Issue 4, pp 461–480

Jedrzejewski, W., Schmidt, K., Theuerkauf, J., Jedrzejewska, B., Selva, N., Zub, K. & Szymura, L. 2002. Kill rates and predation by wolves on ungulate populations in Bialowieza Primeval Forest (Poland). – *Ecology* 83: 1341-1356.

Jensen, C. & Hansen, H.P. 2008. Arven fra Vadehavet i antologien *Økologisk modernisering på Dansk – Brud og bevægelser i miljøindsatsen*, Frydenlund

Jensen, F.S. 2009. Befolkningen og ”problemarter”. I: Kanstrup, N., Asferg, T., Flinterup, M., Thorsen, B.J. & Jensen, F.S. *Vildt & Landskab. Resultater af 6 ars integreret forskning i Danmark 2003-2008*. Skov- og Naturstyrelsen, Danmarks Miljoundersøgelser, Aarhus Universitet, Skov & Landskab, Københavns Universitet og Danmarks Jægerforbund., s. 36-41.

Jensen, F.S., 2003. Friluftsliv i 592 skove og andre naturområder. Skovbrugs-serien nr. 32, Miljøministeriet, Skov og Landskab, 335 pp. 45

Johansson, M., Karlsson, J., Pedersen, E. & Flyky, A. 2012. Factors Governing Human Fear of Brown Bear and Wolf. *Human Dimensions of Wildlife. An International Journal*, 17:1, 58-74

Jürgens, U.M. & Hackett, P. M.W. 2017) The Big Bad Wolf: The Formation of a Stereotype. *Ecopsychology* 9(1), 33-43

Kaltenborn, B.P., Bjerke, T. & Vittersø, J. 1999. Attitudes towards large carnivores among sheep farmers, wildlife managers, and research biologists in Norway. *Human Dimensions of Wildlife* 4: 57-63.

Kanstrup, N., Asferg, T., Flinterup, M., Thorsen, B.J. & Jensen, F.S. 2009. *Vildt & Landskab. Resultater af 6 ars integreret forskning i Danmark 2003-2008*. Skov- og Naturstyrelsen, Danmarks Miljoundersøgelser, Aarhus Universitet, Skov & Landskab, Københavns Universitet og Danmarks Jægerforbund.

Karlsson, J, og Johansson, Ö. 2010. Predictability of repeated carnivore attacks livestock favours reactive use of mitigation measures. *Journal of Applied Ecology* 47, 166-171.

Karlsson, J. 2007. Management of wolf and lynx conflicts with human interests. Doctoral thesis. Faculty of Natural Resources and Agricultural Sciences, Department of Ecology. Swedish university of Agricultural Sciences. Uppsala, Sweden. ISBN 91 576 7358 9.

Karlsson, J. og Sjöström, M. 2007. Human attitudes towards wolves, a matter of distance. *Biological Conservation*. 137:610-616.

Karlsson, J. og Sjöström, M. 2008. Direct use values and passive use values: implications for conservation of large carnivore. *Biodiversity Conservation*. 17:883-891.

- Kleese, D. 2002. Contested natures: Wolves in late modernity. *Society and Natural Resources* 4, 313-326.
- Kleiven, J., Bjerke, T. & Kaltenborn, B.P. 2004. Factors influencing the social acceptability of large carnivore behaviours. *Biodiversity and Conservation* 13: 1647-1658.
- Kluth, G. & Reinhardt, I. 2007. *Leben mit Wölfen - Leitfaden für den Umgang mit einer konfliktträchtigen Tierart in Deutschland*. BfN-Skripten 201, Bundesamt für Naturschutz.
- Kluth, G. & Reinhardt, I. 2011. *Mit Wolfen leben, Informationen für Jäger, Förster und Tierhalter in Sachsen und Brandenburg*, Ministerium für Umwelt, Gesundheit und Verbraucherschutz, Potsdam.
- Kooiman, J. 2007. Social-Political Governance - Overview, reflections and design, *Public Management Review*, Pages 67-92
- Land Brandenburg 2018. Nutztierschäden Land Brandenburg. Internetside. Landsamt für Umwelt. <http://www.lfu.brandenburg.de/cms/detail.php/bb1.c.407130.de>.
- Liberg, O., Chapron, G., Wabakken, P., Pedersen, H. C., Hobbs, N. T., & Sand, H. 2011. Shoot, shovel and shut up: cryptic poaching slows restoration of a large carnivore in Europe. *Proceedings of the Royal Society B-Biological Sciences*, 279(1730), 910-915. doi:10.1098/rspb.2011.1275
- Licht, D.S., Millspaugh, J. J., Kunkel, K. E., Kochanny, C. O., og Peterson, R. O. 2010. Using small populations of wolves for ecosystem restoration and stewardship. *BioScience*. 60:147-153.
- Linnell J., V. Salvatori & L. Boitani 2008. Guidelines for population level management plans for large carnivores in Europe. A Large Carnivore Initiative for Europe report prepared for the European Commission (contract 070501/2005/424162/MAR/B2).
- Linnell, J. D.C., Andersen, R., Andersone, Z., Balciauskas, L., Blanco, J. C., Boitani, L., Brainerd, S., Breitenmoser, U., Kojola, I., Liberg, O., Løe, J., Okarma, H., Pedersen, H. C., Promberger, C., Sand, H., Solberg, E.J., Valdmann, H., og Wabakken, P. 2002. The fear of wolves: A review of wolf attacks on humans. *Norsk Intitutt for Naturforskning Oppdragsmelding*: 731: 1-65.
- Linnell, J.D.C. 2013. From conflict to coexistence: insights from multi-disciplinary research into the relationships between people, large carnivores and institutions. Norwegian Institute for Nature Research (NINA)
- Linnell, J.D.C., Broseth, H., Solberg, E.J. & Brinerd, S.M. 2005. The origins of the southern Scandinavian wolf *Canis lupus* population: potential for natural immigration in relation to dispersal distances, geography and Baltic ice. *Wildl.Biol.* 11: 383-391.
- Linnell, J.D.C., Lescureux, N., Majic, A., Arx, M. von & Salvatori, V. 2013. From conflict to coexistence? Results from a stakeholder workshop on large carnivores in Brussels, 25, January, 2013. Norwegian Institute for Nature Research (NINA)

Lundhede, T.H., Jacobsen, J.B., & Thorsen, B.J., 2009. I: Kanstrup, N, Asferg, T, Flinterup, M, Thorsen, B.J. & Jensen, T.S., 2009: Vildt & landskab: resultater af 6 ars integreret forskning i Danmark 2003-2008. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen.

Madsen, A.B., Andersen, L.W. & Sunde, P. 2013. Ulve i Danmark – hvad kan vi forvente? – Notat fra DCE – Nationalt Center for Miljø og Energi. 19 sider.

Majić, A. 2007. Human Dimensions of Wolf Management in Croatia: Understanding Public Attitudes to 46 ward Wolves over Time and Space, Department of Geography, Memorial University of Newfoundland, St. John's, Newfoundland.

Majic, A. og Bath A.J. 2010. Changes in attitudes toward wolves in Croatia. *Biological Conservation*. 143:255-260.

Matti, S., and A. Sandström. 2011. The Rationale Determining Advocacy Coalitions: Examining Coordination Networks and Corresponding Beliefs, *Policy Studies Journal*, volume 39, Issue 3

Matti, S., and A. Sandström. 2013. The defining elements of advocacy coalitions: continuing the search for explanations for coordination and coalition structures. *Review of Policy Research* 30(2): 240-257.

Montag J 2003. Compensation and predator conservation: limitations of compensation. *Carniv Damage Prev News* 6:2-6

Maarbjerg, Marius et al. 2018. Projekt Ulvedialog; Aarhus Universitet.

Naturvårdsverket, Sverige 2010. Remiss om genetisk förstärkning av vargstammen i Sverige, REMISS Dnr 429-1814-10.

Naughton-Treves, L., Grossberg, R., og Treves, A. 2003. Paying for tolerance: Rural citizens' attitudes toward wolf depredation and compensation. *Conservation Biology*. 17(6): 1500-1511

Nie, M.A. 2001. The sociopolitical Dimensions of Wolf Management and restoration in the United States. *Human Ecology Review*, vol. 8. No. 1, 1-12

Nilsen, E.B., Milner-Gulland, E.J., Schofield, L., Mysterud, A., Stenseth, N.C. & Coulson, T 2007. Wolf reintroduction to Scotland: public attitudes and consequences for (red) deer management. – *Proc. R. Soc. B* 274: 995-1002.

Nordjyske, 2018 <https://nordjyske.dk/nyheder/maaling-hver-tredje-nordjyde-er-bange-for-ulven/ac91b63c-899b-4f6f-bde0-6e1884152466>

Nowak, S., Myslajek, R.W., Klosinska, A. & Gabrys, G. 2011. Diet and prey selection of wolves (*Canis lupus*) recolonizing Western and Central Poland. – *Mammalian Biology* 76: 709-715.

Nyhus P.J. et al. 2003. Taking the bite out of wildlife damage: the challenges of wildlife compensation schemes. *Conserv Pract* 4:37-40

Pellikka, J. & Sandström, C. 2011. The Role of Large Carnivore Committees in Legitimizing Large Carnivore, *Environmental Management*, 48:212

Peterson, M.N.; von Essen, E.; Hansen, H.P. & Peterson, T.R. (2018) Shoot shovel and sanction yourself: Self-policing as a response to wolf poaching among Swedish hunters. Working paper.

Peterson, T.; Sinclair, J.; Källström, H. N.; Haglund, P. og Hansen, H.P. 2010. Utredning av underlag för utveckling av socioekonomiska kriterier rörande lämpliga (olämpliga) områden för utsläpp av varg. Stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.

Pohja-Mykrä, M. & Kurki, S. 2014. Strong community support for illegal killing challenges wolf management, *European Journal Wildlife Research* 60:759–770, Springer.

Pohja-Mykrä, M. 2016. Felony or act of justice? Illegal killing of large carnivores as defiance of authorities, *Journal of Rural Studies*, Volume 44, April 2016, Pages 46-54. Elsevier.

Rasker, R., og Hackman, A. 1996. Economic development and the conservation of large carnivores. *Conservation Biology*. 10:4, 991-1002.

Ratamäki, O. 2008. Finland's Wolf Policy and New Governance, *The Journal of Environment & Development*, Volume 17 Number 3, September 316-339

Ravenelle, J. & Nyhus, P.J. 2017. Global patterns and trends in human-wildlife conflict compensation, *Conservation Biology*, Volume 31, Issue 6.

Reinhardt, I., Rauer, G., Kluth, G., Kaczensky, P. Knauer, F. & Wotschikowsky, U. 2012. Livestock protection methods applicable for Germany – a country newly recolonized by wolves. - *HYSTRIX, the Italian Journal of Mammalogy*. Online First 7. June 2012.

Ripple, W.J. & Beschta, R.L. 2011. Trophic cascades in Yellowstone: The first 15 years after wolf reintroduction. – *Biological Conservation* 145: 205-213.

Robisch, S.K. 2009. *Wolves and the wolf myth in American literature*. University of Nevada Press, Reno, Nevada, USA. ISBN 978 0 87417 772 5.

Rondinini, C., og Boitani, L. 2007. Systematic conservation planning and the cost of tackling conservation conflicts with large carnivores in Italy. *Conservation Biology*. 21:6, 1455-1462.

Ruid, D. B., Paul, W. J., Roell, B. J., Wydeven, A. P., Willging, R. C., Jurewicz, R. L., og Lonsway, D. H. 2009. Wolf-human conflicts and management in Minnesota, Wisconsin, and Michigan. pp. 279-295 i A. P. Wydeven, T.R. Van Deelen og E. J. Heske, (red). *Recovery of gray wolves in the Great Lakes Region of the United States: An endangered species success story*. Springer, New York, USA. ISBN 978-0-387-85951-4.

Røskaft, E., Bjerke, T., Kaltenborn, B.P. & Linnell, J.D.C. 2003. Patterns of self-reported fear towards large carnivores among the Norwegian public. *Evolution and Human Behaviour* 24: 184-198.

Røskaft, E., Händel, B., Bjerke, T., & Kaltenborg, B.P. 2007. Human attitudes towards large carnivores in Norway, *Wildlife Biology*, vol. 13, no. 2, pp. 172-185

- Salenvall, P. 2011. Den regionaliserede rovdjursförvaltningen: Om demokratisk legitimitet. Department of Business Administration, Technology and Social Sciences, Luleå University.
- Sandström, C., & Pellikka, J. 2008. Rovdjursgrupper i Finland och Sverige - form, funktion och framtid, Statsvetenskapliga institutionen, Umeå universitet
- Schwerdtner K, Gruber B 2007. A conceptual framework for damage compensation schemes. *Biol Conserv* 134:354-360
- Sciencenordic 2018. Wolves endangered by illegal hunting. <http://sciencenordic.com/wolves-endangered-illegal-hunt>
- Sjölander-Lindqvist, A. 2008. Local identity, science and politics indivisible: The Swedish wolf controversy deconstructed. *Journal of Environmental Policy and Planning*. 10:1, 71-94.
- Sjölander-Lindqvist, A. 2009. Social-Natural Landscape Reorganised: Swedish Forest-edge Farmers and Wolf Recovery Conservation and Society, Vol. 7, No. 2 (2009), pp. 130-140
- Skogen, K. & Krange, O. 2003. A wolf at the gate: The anti-carnivore alliance and the symbolic construction of community. *Sociologia Ruralis*. 43:3 309-325.
- Skogen, K. 2001. Who's afraid of the big, bad wolf: Young people's responses to the conflicts over large carnivores in Eastern Norway. *Rural Sociology* 66, 203-226.
- Skogen, K., & Thrane, K. 2008. Wolves in context: Using survey data to situate attitudes within a wider cultural framework. *Society and Natural Resources*, 21, 17-33.
- Skogen, K., Krange, O. & Figari, H. 2013. *Ulvekonflikter: en sosiologisk studie*. Akademika forlag, Oslo.
- Skogen, K., Mauz, I., & Krange, O. 2009. Cry wolf! Narratives of wolf recovery in France and Norway. *Rural Sociology*, 73(1), 105-133.
- Skonhøft, A. 2006. The costs and benefits of animal predation: An analysis of Scandinavian wolf re-colonization. *Ecological Economics*. 58:830-841.
- Skrubbeltrang, F. 1938: *Den danske bonde 1788-1938*. Landbrugsudstillingen, København.
- Smith, D. W., Peterson, R. O., Houston, D. B. 2003. Yellowstone after wolves. *BioScience* 53, 330-340.
- Stier, N. & Behl, S. 2010. Managementplan für den Wolf in Mecklenburg-Vorpommern. Ministerium für Landwirtschaft, Umwelt und Verbraucherschutz. Mecklenburg-Vorpommern: Schwerin.
- Stronen A. V., Brook, R. K., Paquet, P. C., Mclachlan, S. 2007. Farmer attitudes toward wolves: Implications for the role of predators in managing disease. *Biological Conservation* 135, 1-10.

- Sunde, P.; Christensen, J.W. & Therkildsen, M. 2017. Metodiske tilgange til at undersøge mulige stress-effekter af ulv på husdyr, Notat, DCE - Nationalt Center for Miljø og Energi og DCA - Nationalt Center for Fødevarer og Jordbrug.
- Theodorakea, I. & von Essen, E. 2016. Who let the wolves out? Narratives, rumors and social representations of the wolf in Greece, *Environmental Sociology*, Volume 2, 2016 - Issue 1, pp Pages 29-40.
- Treves, A. 2008. Beyond recovery: Wisconsin's wolf policy 1980-2008. *Human Dimensions of Wildlife*.13:5,329-338.
- Treves, A. 2009. Hunting for large carnivore conservation. *Journal of Applied Ecology* 46, 1350-1356.
- Treves, A. og Karanth, K. U. 2003. Human-carnivore conflict and perspectives on carnivore management worldwide. *Conservation Biology* 17:1491-1499.
- Treves, A., Artelle, K. A., Darimont, C. T., & Parsons, D. R. 2017a. Mismeasured mortality: correcting estimates of wolf poaching in the United States. *Journal of Mammalogy*, 98(5), 1256-1264. doi:10.1093/jmammal/gyx052
- Treves, A., Langenberg, J. A., Lopez-Bao, J. V., & Rabenhorst, M. F. 2017b. Gray wolf mortality patterns in Wisconsin from 1979 to 2012. *Journal of Mammalogy*, 98(1), 17-32. doi:10.1093/jmammal/gyw145
- Treves, A., Jurewicz, R. L., Naughton-Treves, L., og Wilcove, D. S. 2009. The price of tolerance: wolf damage payments after recovery. *Biodiversity and Conservation* 18:4003-4021.
- Treves, A., Naughton-Treves, L., Harper, E. K., Mladenoff, D. J., Rose, R. A., Sickley, T. A., og Wydeven, A. P. 2004. Predicting human-carnivore conflict: A spatial model derived from 25 years of data on wolf predation on livestock. *Conservation Biology*. 18:1, 114-125.
- Troxell, P. S., Berg, K., Atkinson, J. H., Strauss, A. L., Struhsacker, P., Callahan, P. 2009. Education and outreach efforts in support of wolf conservation in the Great Lakes Region. pp. 297-309 i A P. Wydeven, T R. Van Deelen og E. J. Heske, (red). *Recovery of gray wolves in the Great Lakes Region of the United States: An endangered species success story*. Springer, New York, USA. ISBN 978-0-387-85951-4.
- Troxell, P.S.; Berg, K.A.; Jaycox, H.; Strauss, A.L.; Struhsacker, P. & Callahan, P. 2009. Education and Outreach Efforts in Support of Wolf Conservation in the Great Lakes Region, i ((red)) Edward Heske, Timothy R. Deelen, Adrian P. Wydeven, *Recovery of Gray Wolves in the Great Lakes Region of the United States - An Endangered Species Success Story*, Springer
- U.S Fish and Wildlife Service. 2007. Environmental assessment for the proposed revision of special regulation for the reintroduction of gray wolves into the central Idaho and Yellowstone areas. Mountain Prairie Regional Office, Denver, Colorado: U.S.Fish and Wildlife Service.

Unsworth, R., Genova, L., Wallace, K., og Harp, A. 2005. Evaluation of the socioeconomic impacts associated with the reintroduction of the Mexican wolf. A component of the five-year program review. Prepared for the U.S. Fish and Wildlife Service, Division of Economics. Cambridge, Massachusetts: Industrial Economics, Inc.

Veronique Campion-Vincent, 2017. Rumor Mills - The Social Impact of Rumor and Legend, Routledge.

von Essen 2012. Democracy and Sustainable Development in Wildlife management: From 'stakeholders' to 'citizens' in the Swedish wolf restoration process. Master thesis in Sustainable Development. Department of Earth Sciences.

von Essen E. & Allen M.P. 2017a. The implications of victimhood identity: The case of 'persecution' of Swedish hunters. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy* 6(2): 78-94. DOI: 10.5204/ijcjsd.v6i2.353.

von Essen, E & Allen M.P. 2017b. Reconsidering Illegal Hunting as a Crime of Dissent: Implication for Justice and Deliberative Uptake, *Criminal Law and Philosophy*, June 2017, Volume 11, Issue 2, pp 213-228

von Essen, E. & Allen, M.P. 2017c. From Obstructionism to Communication: Local, National and Transnational Dimensions of Contestations on the Swedish Wolf Cull Controversy, *Journal of Environmental Communication*, DOI: 10.1080/17524032.2016.1269821

von Essen, E. & Hansen, H.P. 2015. How Stakeholder Co-management Reproduces Conservation Conflicts: Revealing Rationality Problems in Swedish Wolf Conservation. *Conservation and Society* 13(4): 332-344

von Essen, E. 2016. Environmental disobedience and the dialogic dimensions of dissent, *Journal Democratization* Volume 24, 2017, 2: Pages 305-324.

von Essen, E., & M.P. Allen. 2015. Reconsidering illegal hunting as a crime of dissent: implication for justice and deliberative uptake. *Criminal Law & Philosophy*. doi: 10.1007/s11572-014-9364-8.

von Essen, E., Hansen, H.P.; Källström, K.N.; Peterson, M.N. & Peterson. T.R. 2014a. Deconstructing the poaching phenomenon: a review of typologies for understanding illegal hunting. *British Journal of Criminology* 54(4): 632-651.

von Essen, E., Hansen, H.P.; Källström, K.N.; Peterson, M.N. & Peterson. T.R. 2014b. The radicalisation of rural resistance: how hunting counterpublics in the Nordic countries contribute to illegal hunting. *Journal of Rural Studies*. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2014.11.001>.

von Essen, Erica 2016. In the Gap between Legality and Legitimacy - Illegal Hunting in Sweden as a Crime of Dissent, Doctoral Thesis, Swedish University of Agricultural Sciences.

von Essen, Erica 2017. Whose Discourse is it anyway? Understanding Resistance through the rise of "Barstool Biology" in Nature Conservation. *Environmental communication* 11(4), 470-489

von Essen, Erica, Nordström Källström, Helena, Hansen, Hans Peter, Peterson, M. Nils and Peterson, Tarla R. 2017. On illegal killings of wildlife in Fennoscandia. <https://pub.epsilon.slu.se/14598/>

Wagner, C., Holzapfel, M., Kluth, G., Reinhardt, I., Ansorge, H. 2012. Wolf (*Canis lupus*) feeding habits during the first eight years of its occurrence in Germany. - *Mammalian Biology* 77, 196–203.

Weiss, A. E., Kroeger, T., Haney, J. C., og Fascione, N. 2007. Social and Ecological Benefits of restored wolf populations. *Transactions of the 72nd North American Wildlife and Natural Resources Conference* 72: 297-319.

Williams, C. K., Ericsson, G. og Heberlein, T. A. 2002. A quantitative summary of attitudes toward wolves and their reintroduction. 1972–2000. *Wildlife Society Bulletin* 30, 575–584.

Wilson, M.A. 1997. The wolf in Yellowstone: Science, symbol, or politics? Deconstructing the conflict between environmentalism and wise use. *Society and Natural Resources*. 10:5 453-468.

Wilson, P. I. 2006. Forward to the past: Wolves in the northern Rockies and the future of ESA politics. *Society & Natural Resources* 19, 863-870.

Wright, G.J., Peterson, R.O., Smith, D.W. & Lemke, T.O. 2006. Selection of Northern Yellowstone Elk by Gray Wolves and Hunters. *Journal of Wildlife Management* 70(4):1070–1078.

Wydeven, A. P., VanDeelen, T. R. og Heske, E. J. 2009. Wolf recovery in the Great Lakes Region: What have we learned and where will we go now? pp. 331-337 i A. P. Wydeven, T. R. Van Deelen, og E. J. Heske, (red). *Recovery of gray wolves in the Great Lakes Region of the United States: An endangered species success story*. Springer, New York, USA. ISBN 978-0-387-85951-4.

Zabel A, Holm-Muller K 2008. Conservation performance payments for carnivore conservation in Sweden. *Conserv Biol* 22:247–251 *Biodivers Conserv*

Zimmerman, B., Wabakken, P., og Dötterer, M. 2001. Human-carnivore interactions in Norway: How does the re-appearance of large carnivores affect people's attitudes and levels of fear? *Forest Snow Landscape Research*. 76:1/2 137-153.

Aarhus Universitet 2018, Protokoll – Myndighedsrådet, Projekt Ulvedialog.